

Kulturhistorisk inventering

SÄTERS BEGRAVNINGSPLATS

Sätters stad och socken, Sätters kommun

Dalarnas län

Kyrkoantikvarisk rapport 2019:22

Kulturhistorisk inventering

SÄTERS BEGRAVNINGSPLOTS

Sätters stad och socken, Sätters kommun

Dalarnas län

Kyrkoantikvarisk rapport 2019:22

Dalarnas museums dnr 145/18

Adam Moll

Omslag: Vy från begravningsplatsens äldsta del norrut.

Fotografier: Om inget annat anges: Adam Moll, Dalarnas museum.

Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*.

Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet I2014/00618. Gravkartorna över Sätters begravningsplats kommer från Säterbygdens församling.

© Dalarnas museum 2019

Tryck Dalarnas museum, Falun, 2019

INNEHÅLL

Inledning	7
Begravningsplatsen i dag	11
Kulturhistoriska sammanhang	19
Historisk kronologi	20
Stads- och sockenhistorik	26
Kyrkogårdshistoria	36
Personhistoriskt värdefulla gravvårdar	62
Källor	64
Bilaga 1 – Områdesbeskrivningar	
Bilaga 2 – Kulturhistoriskt värde	
Bilaga 2 – Värdefulla gravvårdar i område 1	
Bilaga 3 – Värdefulla gravvårdar i område 2	
Bilaga 4 – Värdefulla gravvårdar i område 3	
Bilaga 5 – Värdefulla gravvårdar i område 4	
Bilaga 6 – Värdefulla gravvårdar i område 5	

Ovan: kyrkogården med de olika områdena färgmarkerade.

Nedan: kyrkogårdens läge i Säter.

INLEDNING

Bakgrund

På uppdrag av Säterbygdens församling har Dalarnas museum genomfört en inventering av Sätters begravningsplats. Inventeringen genomfördes våren till hösten 2019 och rapporten skrevs hösten och vintern 2019. Arbetet utfördes av byggnadsantikvarie Adam Moll.

Syfte och användningsområden

Syftet med inventeringen är att undersöka på vilket sätt Sätters begravningsplats och dess beståndsdelar är kulturhistoriskt värdefulla. Inventeringen ska utöver detta peka ut särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar för hänsynsfull hantering i framtida förvaltning av begravningsplatsen och dess kulturhistoriska värden.

Inventeringen utgår ifrån en situation där allt fler gravvårdar återlämnas till Sveriges församlingar. För att en sådan utveckling skall kunna ske på ett hållbart sätt krävs rutiner för hur särskilt värdefulla gravvårdar ska hanteras i framtiden. Med inventeringsrapporten som underlag kan församlingen upprätta en plan för vilka gravvårdar som bör bevaras, kan återanvändas och vilka som kan tas bort efter att de återlämnats till församlingen. Rapporten kan utgöra ett underlag för ställningstaganden i en vård- och underhållsplan för begravningsplatsen. Bedömningar och riktlinjer ska ses som färskvaror som ska ses över och uppdateras kontinuerligt, minst vart tionde år.

Rapportens upplägg

Rapporten inleds med en översiktlig beskrivning av vad som finns på begravningsplatsen i dag. Därefter följer en historik som beskriver Sätters och begravningsplatsens förflutna. Områdesbeskrivningar som beskriver och värderar begravningsplatsens olika områden redovisas under bilaga 1.

Värdefulla strukturer

Säters begravningsplats innefattar flera särskilt värdefulla strukturer med gravvårdar som ibland inte besitter någon av de egenskaper som listas nedan. Gravvårdar inom dessa strukturer kan ändå komma att tillskrivas särskilt kulturhistoriskt värde som *Del av värdefull struktur*. De värdefulla strukturer som identifierats är kopplade till viktiga skeenden i Säters historia. Strukturerna är *gruvnäringen*, *Säters stad*, och *Säters hospital*. De förklaras närmare under kapitlet Kulturhistoriska sammanhang.

Värdefulla egenskaper

- Del av arkitektonisk helhet
- Gravvård i järn eller trä
- Sand- eller grusgrav
- Hög ålder (gravvård tillkommen innan 1900)
- Gårdsnamn
- Konstnärlig utformning
- Rik inskription
- Personhistoria
- Lokal historia
- Lokalt material
- Lokalt hantverk
- Gravvård som är ovanlig på kyrkogården
- Titel
- Påkostad utformning

Ovanstående egenskaper beskrivs närmare i sitt sammanhang i bilaga 2.

Process och metod

Inventeringen började med ett omfattande fotograferingsarbete med syfte att studera och dokumentera begravningsplatsen. Alla områden på begravningsplatsen samt gravvårdar uppförda innan 1980 inventerades och dokumenterades genom fotografering. Inventeringsarbetet skedde vid sex tillfällen under våren till hösten 2019. Parallellt med inventeringsarbetet genomfördes en historisk efterforskning. Den historiska efterforskningen innefattade studier av äldre fotografier, kartor och handlingar rörande begravningsplatsen i Säters kyrkoarkiv vid Landsarkivet i Uppsala tillsammans med litteratur om församlingen, begravningsplatsen och trakten. Efterforskningen resulterade i kapitlet *Kulturhistoriska sammanhang*. Inventeringen innefattade även ett referensgruppsmöte genom vilket Dalarnas museum kunde inhämta information om begravningsplatsen i dag och historiskt.

Efter den inledande fasen med inventerings- och dokumentationsarbete, referensgruppsmöte och historiska efterforskningar bearbetades det insamlade materialet i en värderings- och urvalsprocess som beskrivs i nästa avsnitt samt i bilaga 1. Centrala gravvårdskommitténs *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, Länsstyrelsen Dalarnas *Riktlinjer för kyrkogårdsinventering* samt Riksantikvarieämbetets *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval* har varit vägledande för värderings- och urvalsprocessen. Med tydlig redovisning av ställningstaganden och metoder hoppas Dalarnas museum vinna förankring hos framtida användare av denna rapport. Alla moment i arbetsprocessen har genererat rapportmaterial, och själva rapportskrivningen bestod främst i att sammanställa de olika pusselbitarna. Arbetsprocessens sista moment var layout samt kart- och bildredigering.

Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

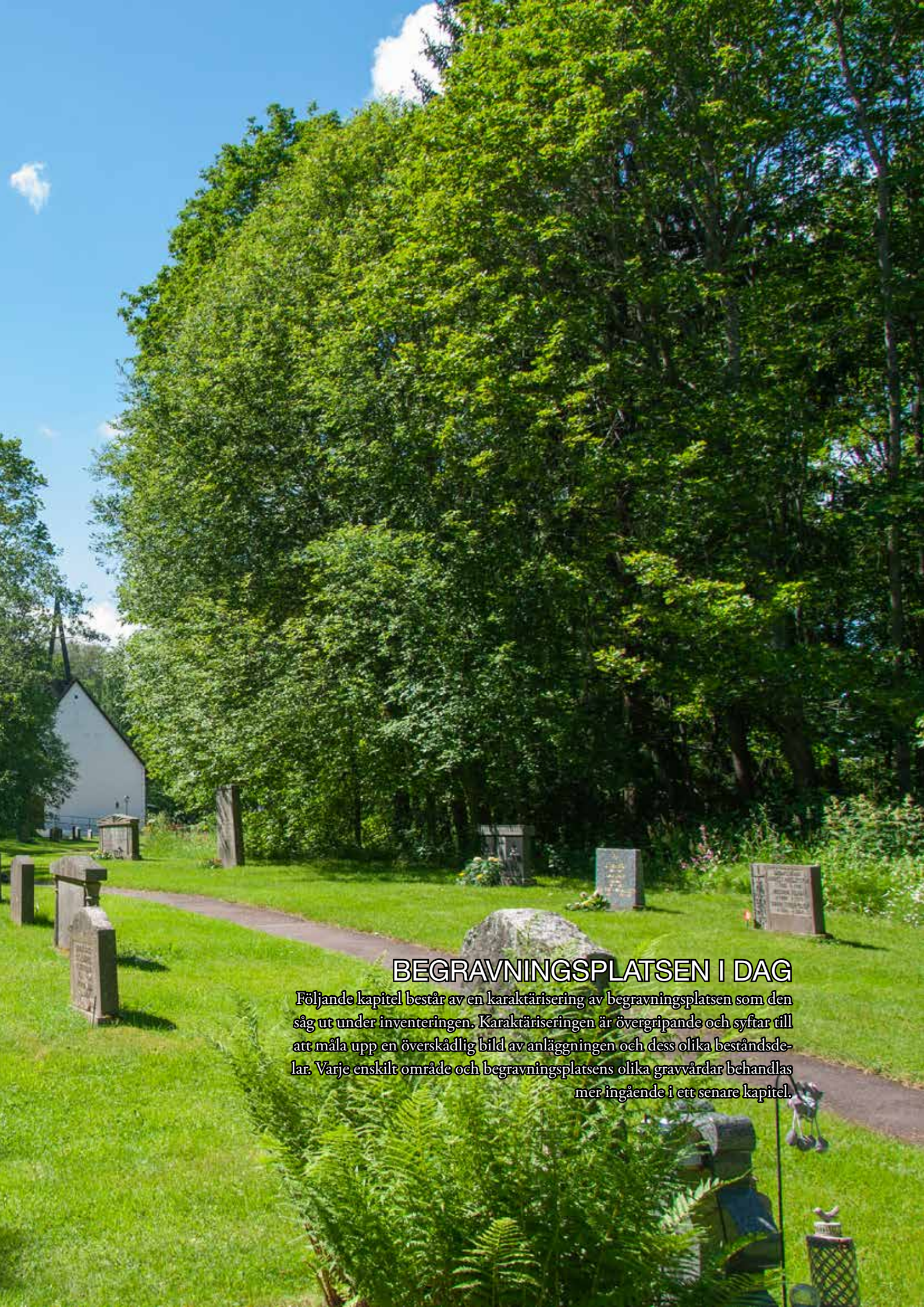
Gravvårdar som återspeglar berättelser om det förflutna, och som därigenom bjuder till insikter om vår samtid är kulturhistoriskt värdefulla. En gravvård kan exempelvis bidra med starka berättelser om samhället, livsöden och sorg. När människor får kunskap om dessa berättelser kan de användas för att bilda djupare insikter om livet och tillvaron i tiden. Gravvårdar kan även användas som ett pedagogiskt verktyg för förmedling av mer komplicerade berättelser riktade till specifika målgrupper, såsom berättelser om Säters framväxt och utveckling till besökare på en kyrkogårdsvandring. Alla gravvårdar har kulturhistoriskt värde eftersom alla gravvårdar kan förmedla berättelser. Olika gravvårdar får olika höga kulturhistoriska värden beroende på vilka berättelser som anses viktiga att lyfta fram. Gravvårdar som besitter en eller flera av de egenskaper som listas till vänster anses bära på berättelser som är särskilt viktiga att lyfta fram.

Ovan: Grav n:r YTTE 76A. Bautastensgravvård i påkostad utformning. Gravvården är personhistoriskt intressant genom Tyra Wadner som var grundaren av den svenska lottarörelsen. Det kulturhistoriska värdet är mycket högt.
Nedan: Grav n:r A 61. En diskret gravvård i diabas, med titel. Det kulturhistoriska värdet är högt.

BEGRAVNINGSPLOTSEN I DAG

Följande kapitel består av en karaktärisering av begravningsplatsen som den såg ut under inventeringen. Karaktäriseringen är övergripande och syftar till att måla upp en överskådlig bild av anläggningen och dess olika beståndsdelar. Varje enskilt område och begravningsplatsens olika gravvårdar behandlas mer ingående i ett senare kapitel.

Sätters stadskärna är känd för sin välbevarade trästadsbebyggelse. Begravningsplatsen ligger utanför stadskärnan.
Foto: Kristoffer Årnbäck, Dalarnas museum.

Läge och administrativ historik

Sätters begravningsplats är belägen utanför själva Sätters stadskärna, på det som i äldre tid hette Lilla Näså kern.

Sätters socken utbröts 1636 ur Stora Tuna socken och bar inledningsvis namnet Dalsby fjärdings socken, efter den fjärding som området tidigare varit. Eget kapellag för fjärdingen hade funnits åtminstone sedan 1500-talet. Namnet ändrades senast 1638 till Sätters socken.

Sätters stad fick sina privilegier av drottning Kristina 1642, men redan innan dess hade platsen fått vissa privilegier av Gustav II Adolf som beslutat att anlägga en stad på platsen. I och med stadsprivilegierna utbröts staden ur Sätters socken och bildade en egen stadsförsamling. Sockenborna och stadsförsamlingen delade kyrka inne i staden, efter att Dalsby kapell upphört att användas. I Sätters socken skapades under kommunreformen 1862 Sätters landsförsamling och Sätters landskommun.

Landskommunen införlivades i Sätters stad 1952, och samma år uppgick landsförsamlingen i Sätters församling. Sätters kommun bildades vid kommunreformen 1971 då Sätters stad sammanslogs med Gustafs och Stora Skedvis landskommuner. I Gustafs landskommun ingick sedan 1952 Silvbergs landskommun.

Säterbygdens församling bildades 2010 genom att Gustafs, Silvbergs, Stora Skedvis och Sätters församlingar sammanslogs till ett eget pastorat.

Säters begravningsplats sedd från ovan. Ortofoto från Lantmäteriet.

Läge i bygden

Begravningsplatsen gränsar österut till Säterdalen, västerut mot Dalsbyvägen och norrut mot Näsåkersvägen. På andra sidan Dalsbyvägen finns ett ridhus med tillhörande hagar, och norr om Näsåkersvägen finns ett koloniområde.

Översikt

Begravningsplatsens äldsta del består av ett oregelbundet femkantigt område i söder, norr därom ligger en utvidgning i samma form från 1908. Norr om utvidgningen och öster om den, på andra sidan det som kallas Gröna gången, ligger utvidgningar från 1936. Den norra utvidgningen är rak och regelbunden och den östra är slingrande och anpassad efter topografin, och avslutas med ett privat gravkor. Längst i norr breder en utvidgning från 1970-talet ut sig österut, som i öst avslutas med begravningsplatsens minneslund.

Topografi

Begravningsplatsen är huvudsakligen plan men omgivningen på dess sydöstra sida ingår i Säterdalen och är mycket kuperad. Detta skapar spännande möten mellan begravningsplatsens ordnade struktur och terrängens vilda höjdskillningar. Särskilt märkbart är detta för den del av begravningsplatsen som omfattar områdena K, L, M, N och P. Denna del av begravningsplatsen består av en utskjutande ås som omges på bägge sidor av raviner.

Gravkapell

På begravningsplatsen finns två gravkapell. Det först byggda gravkapellet är beläget på begravningsplatsens äldsta del, nära Dalsbyvägen. Kapellet är uppfört 1904 efter en donation från apotekare Axel Murray. Arkitekt Erik Lallerstedt ritade byggnaden, som är uppförd i tidstypisk jugendstil.¹ På 1930-talet fanns det önskemål om att bygga om och till gravkapellet, och att anlägga en likkällare under det. Ritningar togs fram av arkitekt Elis Werner, men förslaget realiserades aldrig. Kungl. Byggnadsstyrelsen underkände förslaget, och istället började uppförandet av ett helt nytt gravkapell att diskuteras. För denna uppgift anlätades arkitekten Sven A. Söderholm, som 1947 åtog sig uppdraget. Carl-Olof Deurell agerade medarkitekt. För att försköna det nya kapellet anlätades konstnärerna Liss Eriksson, Dagmar Lodén, Alice Lund, Sigurd Persson och Folke Heybroek. Det nya kapellet uppfördes enligt Sven A. Söderholms noggranna instruktioner, där till och med murningens detaljstyrdes. Detta var viktigt eftersom murtegllet var blottat interiört, och arkitekt Deurell lämnade särskilda bud om att tegelytorna skulle behuggas med kompressorverktyg för att ge en bättre yta. Ingenting med det nya gravkapellet lämnades åt slumpen, utan till och med porthandtaget fick en konstnärlig utformning signerad Sigurd Persson. När byggnaden invigdes i december 1951 (även om orgeln då ännu inte byggts) var resultatet ett modernt gravkapell i en djärv stil, uppfört med hög konstnärlig och arkitektonisk kvalitet under medverkan av tidens stora namn inom de sköna konsterna.²

Ekonomibyggnader

I anslutning till begravningsplatsen finns flera olika ekonomibyggnader, av varierande ålder. Sydöst om område Y finns en ekonomibyggnad som är uppförd 1971 (senare tillbyggd) enligt ritningar av Ragnar Eriksson. En liten kvadratisk redskapsbod av äldre modell finns i sydöst om område H. Norr om begravningsplatsen ligger en personalbyggnad från 1989 ritad av Berndt Staffas Arkitekt & byggkonsult AB med tillhörande servicebyggnad från 1993.³

Belysning

Längs gången som leder från Dalsbyvägen till nya gravkapellet finns belysning uppsatt 2018. Tidigare har samma sträcka varit belyst som den enda belysta delen av begravningsplatsen, men det är beslutat att belysningen ska utökas till att gå i en ring runt begravningsplatsen. Anledningen till att det saknats tidigare är att det bara funnits dragen elkabel i marken fram till nya gravkapellet. I dagsläget (2019) finns även belysning i kvarteren i området NYA.

1 Sjungargård, 2004.

2 ULA.

3 Ibid.

Säters gamla gravkapell uppfördes 1904 efter ritningar av arkitekt Erik Lallerstedt. En donation från Axel Murray möjliggjorde byggnationen.

Det nya gravkapellet på begravningsplatsen invigdes 1951 och ritades av arkitekt Sven A. Söderholm. Ett flertal konstnärer medverkade till utsmyckningen av kapellet, däribland Liss Eriksson som gjorde skulpturen ovanför porten.

Begravningsplatsens gångar är till största del asfalterade. Spår efter tidigare gångar går att se på vissa platser.

Gångvägar och markbeläggning

Begravningsplatsens gångvägar är asfalterade sedan 1971.⁴ Inom kvarteren finns det gångar i form av plattor av betong och älvdalskvartsit. Innan 1990-talets slut fanns det ännu fler gångar, men många lades igen och blev till gräsytor.⁵ I vissa delar av begravningsplatsen går det att se i gräset var tidigare gångar har löpt.

Omgärdning och ingångar

Större delen av begravningsplatsen omgärdas med formklippt granhäck. Ett parti som löper längs Dalsbyvägen mellan ingången som leder till nya gravkapellet och ingången som leder till den äldre ekonomibyggnaden består av en lägre ligusterhäck. Mellan område V och ingången mot Näsåkersvägen består omgärdningen av en låg mur i älvdalskvartsit med planteringar bakom bestående av höga tujor och låga barrbuskar.

4 ULA.

5 Muntlig uppgift från referensgrupp, 19 juni 2019..

Vid begravningsplatsens norra ingång finns en omsorgsfullt utformad skötselstation. I bakgrunden syns personalbyggnaden.

Begravningsplatsen har fyra större ingångar mot Dalsbyvägen och Näsåkersvägen och en mindre ingång, som leder till en sluttande gång ned till parkeringen söder om begravningsplatsen. Grindstolpar av granit med gångjärnstappar finns ingångarna från Dalsbyvägen som leder mot begravningsplatsens äldsta del. Ingången mot Näsåkersvägen består av två murade grindstolpar i älvdalskvartsit med lyktor högst upp.

Skötselstationer

Det finns åtta skötselstationer på begravningsplatsen. De är enkelt utformade, med som mest markplattor av sten eller betong som enda utmärkande drag. Ett undantag är emellertid skötselstationen vid ingången mot Näsåkersvägen, som har en mer påkostad utformning med mur, gatsten och stenplattor av älvdalskvartsit.

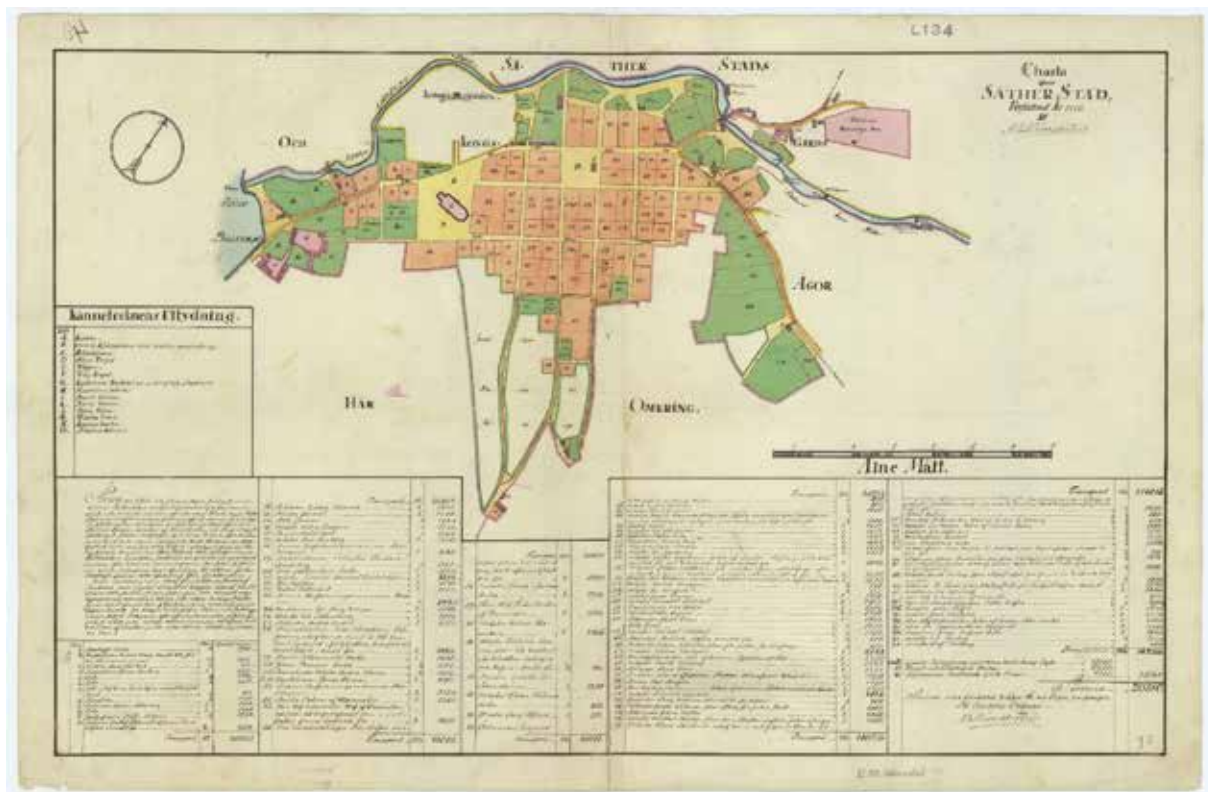

Foto: E. Eriksson, Jernkontoret. Bilden är beskuren.

A black and white photograph of a residential street. In the foreground, there are dense, dark trees and bushes. In the middle ground, a two-story house with a light-colored facade and a dark roof is visible. To the left, another house with a dark roof and a chimney is partially visible. The background shows more trees and a clear sky.

KULTURHISTORISKA SAMMANHANG

Följande kapitel består av redogörelser kring olika kulturhistoriska sammanhang som bedöms ha haft en inverkan på begravningsplatsens tillkomst, utveckling och formgivning. Sammanhangen behandlar även bland annat begravningsplatsens lokalthistoriska kontext samt dess historia i förhållande till allmän kyrkogårdshistoria.

Lantmäterikarta från 1779 av Nils Kjellström. Kartan är den äldsta påträffade avbildningen av kyrkogården, som syns som en femkantig rosa form uppe till höger. Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmäteriet.

HISTORISK KRONOLOGI

Tid	Händelse
1300-tal	Bispberg omnämns i bergsbrukssammanhang.
1400-talets slut	Gruvdriften i Bispberg avtar.
1530-tal	Gustav Vasa tar initiativ till att återuppta brytningen i Bispberg.
1550	Fogdegården i Jönshyttan flyttas till Säter.
1624	Mynt börjar slås i Säter.
1627	Dalsby kapell slutar användas till förmån för en ny träkyrka inne i Säter.
1628	Gustav II Adolf ger Säter vissa privilegier.
1634	En ny stenkyrka börjar uppföras.
1635	Träkyrkan i Säter slutar användas.
1636	Dalsby fjärdings socken utbryts ur Stora Tuna socken.
1638, senast	Namnet Säterns socken börjar användas.
1642	Säterns stad får sina privilegier av drottning Kristina.

1644	Kopparbearbetningen och myntslageriet i Säter flyttas till Avesta.
1667	Dalsby kapell rivs.
1732	Träd planteras runt kyrkogården vid kyrkan i staden.
1773	Ett dysenteriutbrott drabbar landet och Gustav III skickar ut ett cirkulärbrev med uppmaningen att anlägga begravningsplats utanför städerna. Kyrkorådet beslutar att göra så.
1778	Bygget inleds av en ny stenkyrka som ska ersätta den gamla så kallade Ceciliakyrkan.
1806–07	Ett nytt torn till kyrkan börjar uppföras.
1878	En gravplatsreglering utförs på begravningsplatsen.
Omk. 1900	Begravningsplatsen är fullbelagd, trots att de allmänna varven lagts om flera gånger.
1908	En utvidgning av begravningsplatsen invigs av biskop Löfgren.
1912	Sätters hospital öppnar.
1913	Hospitalets egen begravningsplats invigs.
1927–28	Sätters kyrka restaureras efter ritningar av Magnus Dahlander.
1932	En kyrkogårdsnämnd tillsätts.
1933	Stadsfullmäktige skänker ett område att användas till en utvidgning av begravningsplatsen.
1934	Arkitekt Elis Werner har tagit fram ett förslag till utvidgning av begravningsplatsen. Det antas av kyrkogårdsnämnden.
1936	Församlingen firar 300 år, och en utvidgning av begravningsplatsen invigs.
1937	Bispbergs AB har dragit en högspänningskabel över begravningsplatsen utan tillåtelse. Församlingen kräver att kabeln dras om, antingen runt begravningsplatsen eller djupt under gångarna.
1942	Församlingen vill bygga om gravkapellet, men Kungl. Byggnadsstyrelsen underkänner förslaget.
1945	Istället för att bygga om det gravkapellet diskuterar församlingen att bygga ett nytt.
1947	Arkitekt Sven A. Söderholm åtar sig att rita ett nytt gravkapell till begravningsplatsen.
1948	Ritningar tas fram till det nya gravkapellet. Till stor del realiserades de.
1950	Entreprenadkontrakt skrivs med Nils Skoglund för nybyggnad av gravkapell.
1951	Den sista begravningen sker på Sätters sjukhusbegravningsplats. Det nya gravkapellet på Sätters begravningsplats är under uppförande. Invigning sker söndagen 2 december.
1955–56	Sätters kyrka restaureras under ledning av arkitekt Carl-Olof Deurell.
1967	Gruvbrytningen i Bispberg upphör.

Västra långgatan i Säters, 1900–1930-tal. Foto: Gustaf Reimers, Dalarnas museums fotosamling. Bilden är beskuren.

Kvarn i Säterdalen. Lavering av Josef Magnus Stäck, 1849, Jernkontoret.

Interiör från Bispsbergs gruva, 1890-tal, Jernkontoret.

Sätters stadsplan på en karta från 1876 av kommissionslantmätare Nils Ferdinand Hamnqvist. På kartan syns korslagda gångar på samma plats som dagens gångvägar. Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmäteriet.

1969	Ingenjör Bertil Westling presenterar ett förslag till utvidgning av begravningsplatsen.
1971	Arbetet inleds med att utvidga begravningsplatsen enligt ritningar av Bertil Westling. Ommålningsarbeten på gravkapellen. En ny arbetsbod ska byggas efter ritningar av Ragnar Eriksson. Begravningsplatsens gångar asfalteras.
1972	Taket på nya gravkapellet behöver repareras eftersom skifferplattor på tornet börjat lossna.
1973	Urngravarna på begravningsplatsen har i stort sett tagit slut. Ett nytt litet område för urngravar ska anläggas vid gränsen för den nya utvidgningen och den befintliga begravningsplatsen enligt Bertil Westlings ritningar. En utgrävning görs vid platsen för Dalsby kapell och dess kyrkogård.
1975	Entreprenören som anlåtats för utvidgningen av begravningsplatsen har inte färdigställt arbetet, så en annan firma får tas in för att avsluta det hela.
1977	Kanten väster om kvarter G upplåts till två rader urngravar.

Ortofoto från 1960-talet över begravningsplatsen. Lantmäteriet.

1980	En minneslund anläggs.
1981	Nya gravkapellet får hängrännor i koppar. Hängrännor behövs eftersom rinnande vatten fått färgen på fasadens nedre del att flagna. Källarfönstren ska muras igen och istället ska betongglas sättas in. Fönstren på gravkapellet ska bytas.
1985	Sätters hembygdsförening lämnar en skrivelse om att det finns brister i underhållet av gravvårdarna på begravningsplatsen.
1986	Trappen till gravkapellet (sannolikt det nya) vittrar sönder och beslutas ersättas av en förlängning av den ramp som redan finns.
1987	Det nya gravkapellet på begravningsplatsen får en ny orgel.
1989	En ny personalbyggnad åt kyrkoförvaltningen byggs, efter ritningar av Berndt Staffas Arkitekt & byggkonsult AB i Borlänge.
1993	En ny servicebyggnad uppförs.
1997	Sätters kyrka genomgår en inre restaurering.

STADS- OCH SOCKENHISTORIK

Dalsby fjärding

Det område som under 1600-talets första halva kom att bilda Sätters stad och socken tillhörde innan dess Stora Tuna socken och kallades Dalsby fjärding. Fjärdingen hade ett eget kapell med möjligen medeltida ursprung, och själva Dalsbyn bestod i början av 1600-talet av nitton gårdar med ett befolkningsunderlag om cirka 100–200 personer.⁶ Dalsby fjärding hörde till Bergslagen, och inom fjärdingen fanns ett flertal olika hyttor där bergsmän ägnade sig åt järnframställning. Större delen av övriga befolkningen var bönder, som brukade slättens goda jordbruksmark.

⁶ Petré, 1973, s. 3.

Torggatan i Säter 1947. Foto: O. Lilljeqvist Konstförlag, Dalarnas museums fotosamling. Bilden är beskuren.

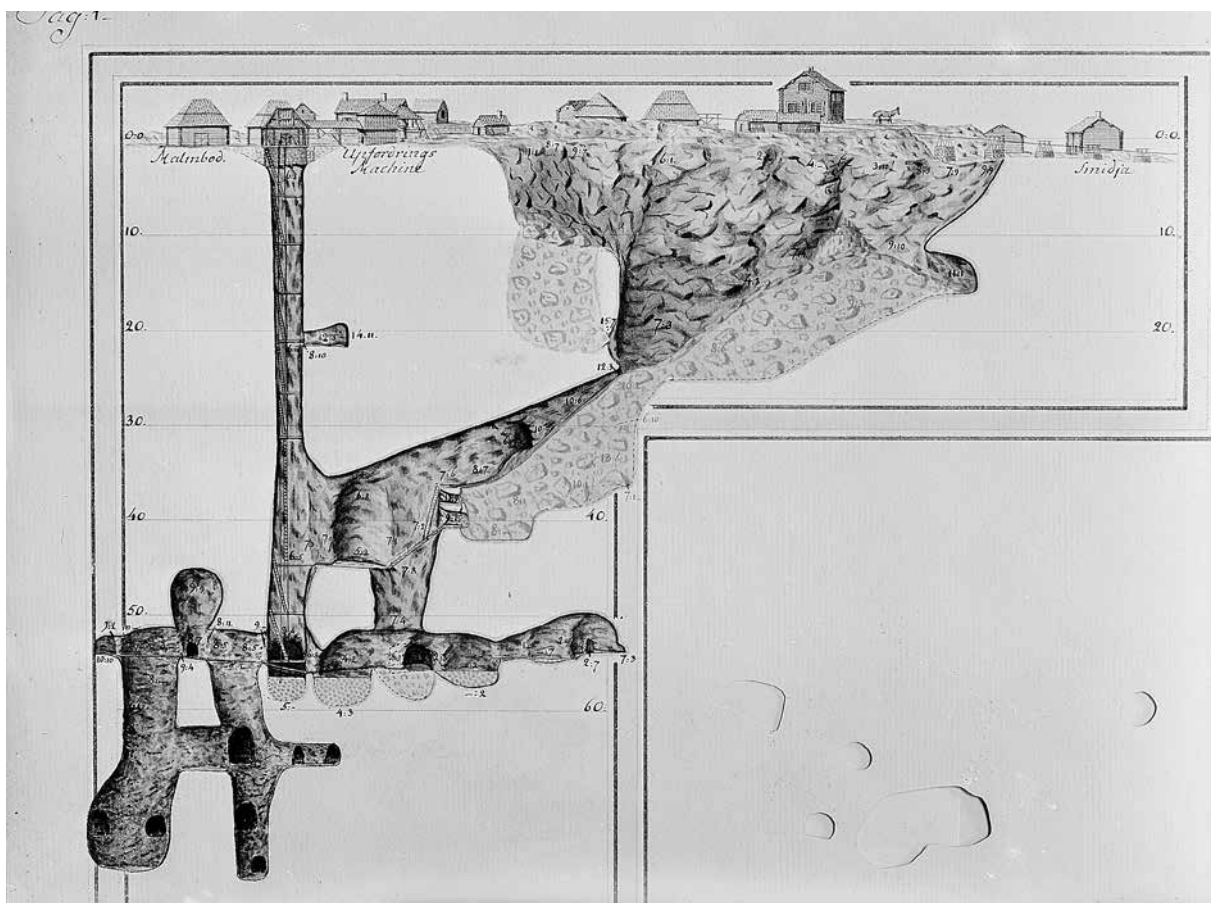
Bispbergs gruva

En betydelsefull plats för socknen genom historien var Bispbergs gruva. Redan under 1300-talet nämns Bispberg i bergsbrukssammanhang men gruvdriften avtog under 1400-talets slut. På 1530-talet återupptogs brytningen efter Gustav Vasas initiativ eftersom han ska ha uppskattat malmens goda egenskaper för stålframställning. Gruvdriften fortgick under Kronans regi fram till 1698 då gruvan såldes till brukspatron Johan Angerstein vid Turbo och Vikmanshyttan och till landshövding Gripenhjelm vid Nisshyttan.⁷

Under 1700- och 1800-talen fortlöpte verksamheten, med ständiga föränd-

7

www.bergsbruk.se, läst 26 november 2019.

Profiltritning av Bispsbergs gruva, laving av Erik Geisler från 1762, Jernkontoret.

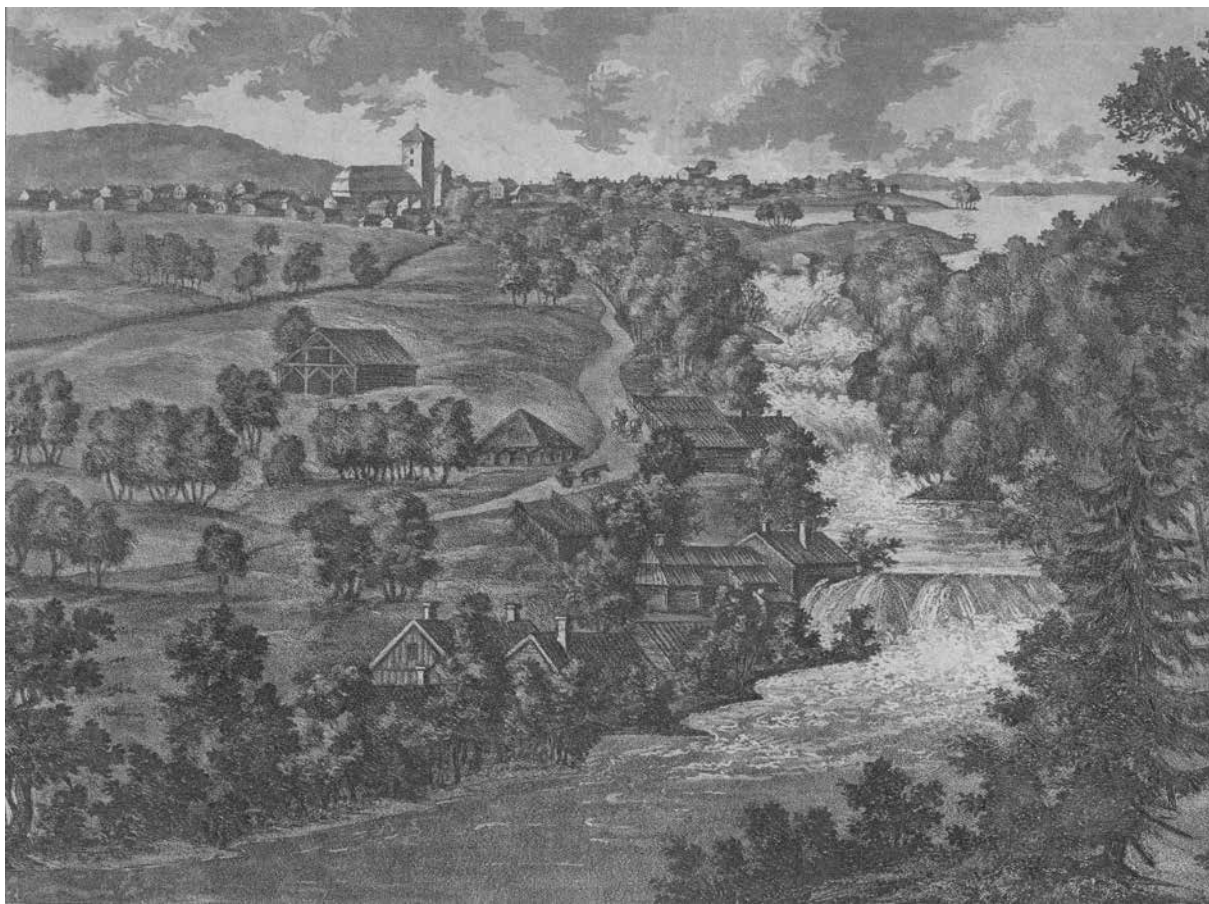
ringar i form av ras och tekniska innovationer. Ett mycket stort ras inträffade 1889 – kanske ett av de största rasen som dittills inträffat i någon skandinavisk gruva, men lyckligtvis utan att någon människa kom till skada. Raset ledde till att i stort sett hela gruvanläggningen behövde återuppbyggas, och för den nya anläggningen vann gruvbolaget silvermedalj och diplom vid Konst- och industriutställningen 1897 i Stockholm för »mycket väl ordnad gruvdrift».⁸

Gruvdriften i Bispsberg fortsatte under 1900-talet. Nya mätmetoder gjorde att fler malmfyndigheter kunde upptäckas, och investeringar i form av nya byggnader och maskiner gjordes kontinuerligt. Under 1960-talets andra halva blev det emellertid allt kärvare ekonomiskt, och i december 1966 fattades beslut om att gruvbrytningen skulle upphöra året därpå.⁹ Fram till sin nedläggning har gruvan varit mycket betydelsefull för näringslivet i Säter.¹⁰

8 www.bergsbruk.se, läst 26 november 2019.

9 Ibid.

10 Norman, i Harnesk (red.), 1957, s. 141f.

Fallen och verksamheten vid Ljusterån i Säterdalen. Gravyr av C. G. Gillberg från 1799, Jernkontoret. Bilden är beskuren.

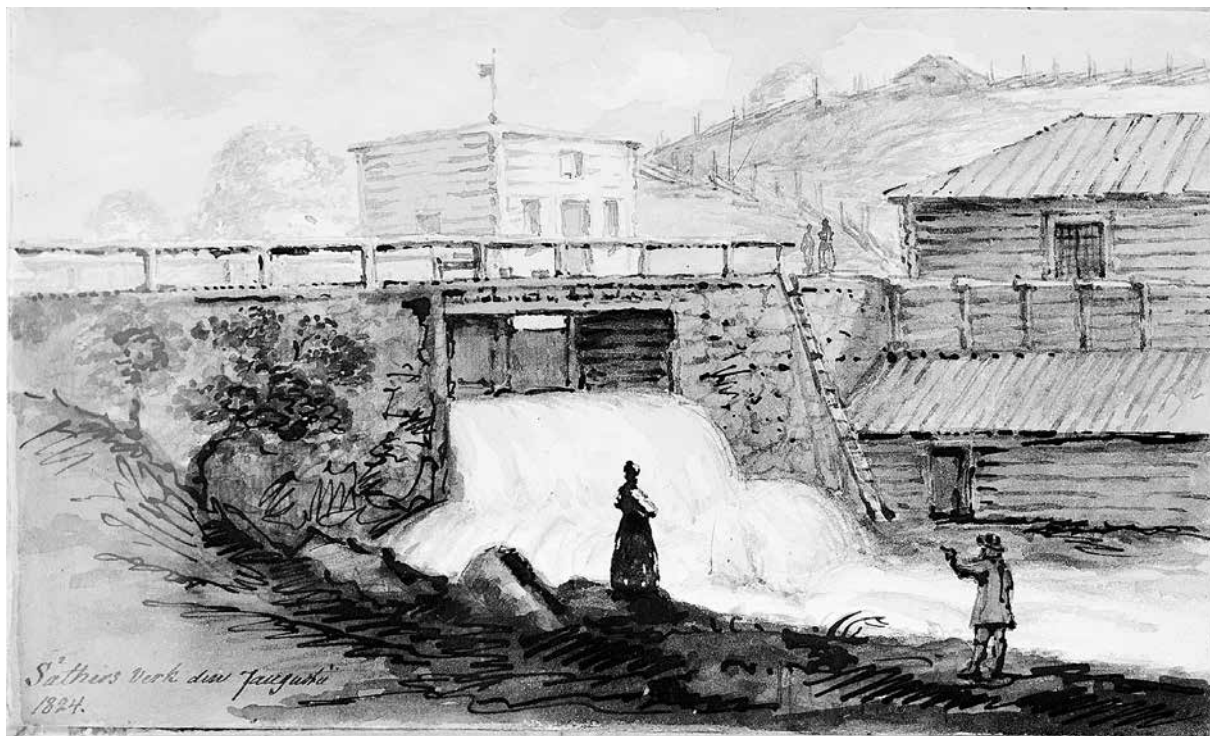
Sätters kungsgård

Namnet Säter, ursprungligen Sättra, åsyftade från början utmarkerna till fogdegården i Jönshyttan, som låg tvärs över sjön Ljustern från dagens stad. Syftet med att ha en fogdegård i Jönshyttan var att Kronan skulle kunna kontrollera inkomster från hyttorna som hörde till silvergruvan i Östra Silvberg. När produktionen vid dem minskade under 1500-talets början, och Gustav Vasa vid samma tid fick upp ögonen för järnbrytningen i Bispberg, så blev det logiskt att flytta fogdegården från Jönshyttan till Sättra där den 1550 inrättades på platsen för nuvarande Kungsgårdsskolan.¹¹

Den nya fogdegården fick ett eget slottslän, Sätters gårds län, som dock bara existerade i några decennier innan det återgick till Näsgårds län. Syftet med fogdegården var att öka skatteintäkterna, men till gården hörde även annan verksamhet som masugn och smedjor i Säterdalen. Gården var under delar av 1600-talets första halva säte åt Peter Kruse, ståthållare och landshövding i Sätters gårds län, Näsgårds län, och den förste landshövdingen i Kopparbergs län. Från 1682 var gården boställe åt överstelöjtnanten som var regementschef

11

Olofsson, 1993, s. 20–26.

Bruksbyggnader vid Ljusterån i Sätersdalen. Lavering av Alexander Clemens Wetterling från 1824, Jernkontoret.

på Dalregementet, vilket fortsatte fram till att den siste innehavaren översten Johan Fredrik Söderhjelm dog 1875. Därefter blev gården en utarrenderad kronoegendom fram till att den tillföll Säters stad genom ett markbyte med Kronan 1904.¹² Staden använde den forna kungsgården som skola, och ersatte det gamla corps-de-logiet under 1930-talet med en större skolbyggnad.

Säter blir stad

Säters kungsgård var vid ett flertal tillfällen värd åt somliga av Vasakungarna – förutom Gustav Vasa även Karl IX och Gustav II Adolf. Den sistnämnde beslutade att en stad skulle anläggas i Säter och gav 1628 vissa privilegier. Syftet var att Kronan skulle få bättre inkomster från kopparbrytningen i Falun. Genom att monopolisera raffineringen av kopparmalmen, garningen, hoppades Gustav II Adolf att kunna kontrollera tillgången av koppar på den internationella marknaden och därmed hålla priserna höga. Den överblivna kopparen skulle användas till myntprägling för inhemskt bruk. Därför anlades ett garmakeri och ett myntverk i Sätersdalen, och utländska experter uppmanades att flytta till embryot till stad.

Av de stora planerna och ambitionerna för Säter blev det emellertid inte mycket. Flera faktorer låg bakom den uteblivna succén. Dels sprack planen att hålla priserna höga genom att strypa tillgången eftersom det visade sig att

¹² Dalarnas museums klipparkiv, Södra Dalarnes tidning, 23 december 1924, »Säters kungsgård«.

Säter och Ljusterån 1811. Tuschteckning av Axel Fredrik Cederholm, Jernkontoret.

raffinerad koppar inte var en så outhärlig vara som man trodde, och dels var Säterdalen i sig en olämplig plats för garmakeri. Säter låg för nära Falun, vilket innebar att skogen i närområdet vigdes åt gruvan istället för åt garmakeriet. Det visade sig även att vattenflödet i Ljusterån var svårt att kontrollera och antingen var alldeles för flödigt eller för lågt, och anläggningarna skadades av ras. Alla dessa skäl gjorde att anläggningarna istället flyttade till Avesta.¹³

Dalarnas minsta stad

Ungefär samtidigt som själva anledningen till att Säter skulle vara stad – garmakeriet och myntverket – flyttade till Avesta så fick Säter 1642 slutgiltigt sina fullständiga stadsprivilegier av drottning Kristina. Hon donerade även mark till staden. Med stadsprivilegierna kom möjligheten att bedriva hantverk vilket gjorde att istället för koppartillverkningen så utvecklades olika hantverksgrenar i staden, bland annat skopsmide och krukmakeri. Dessa var någorlunda aktiva fram till 1800-talets mitt, men i begränsad omfattning.¹⁴ Det fanns även en återkommande marknad, vilket en gång om året lockade folk till staden. Men även om marknaden blev något av en folkfest så bidrog den inte i någon större utsträckning till att stödja den lokala handeln. Närheten till den sedan länge etablerade staden Hedemora gjorde även att Säter inte blev

¹³ Stenström, i Harnesk (red.), 1957, s. 118ff.

¹⁴ Bodén, i Harnesk (red.), 1957, s. 111.

Sätters mentalsjukhus från ovan. Foto: AB Flygtrafik 1967, Dalarnas museums fotosamling. Bilden är beskuren.

någon handelsmetropol i övrigt.¹⁵ Från 1800-talets andra halva fram till dess att Sätters hospital öppnade 1912 så förde staden en helt tynande tillvaro. Staden var länets minsta, med ett invånartal under 1800-talet omkring 400–500 personer.¹⁶

Den vita staden

Precis i början av 1900-talet genomfördes en statlig undersökning för att kartlägga behovet av sjukhusplatser för mentalsjuka patienter. Slutsatsen var att det behövdes flera tusen sjukhusplatser, vilket föranledde en stor och ambitiös utbyggnadsplan. Resultatet blev att det inom loppet av ett kvartssekel öppnades åtta stora anstalter: Vänersborg 1905, Långbro 1910, Säter och Västervik 1912, Östersund 1915, Strängnäs 1922 och Helsingborg 1927.¹⁷

Sätters hospital började byggas under början av 1900-talet efter ritningar av Medicinalstyrelsens arkitekt Axel Kumlien. Området bestod av mindre paviljonger grupperade runt en större huvudbyggnad, enligt tyska influenser. Byggnaderna hade stora fönster och ljusstputsade fasader – vilket fick området att kallas *Den vita staden*. När hospitalet öppnade 1912 fanns det plats för 830 patienter,¹⁸ vilket kan jämföras med stadens invånartal som då var omkring 1100 personer.¹⁹ Att hospitalet kom till Säter innebar en kraftig expansion för

¹⁵ Stenström, i Harnesk (red.), 1957, s. 123.

¹⁶ SCB.

¹⁷ Beckman, 1984, s. 46.

¹⁸ Lennestig, i Olsson (red.), 2001, s. 153.

¹⁹ SCB.

Sätters mentalsjukhus var uppbyggt enligt ett paviljongsystem, där de olika byggnaderna inrymde olika typer av patienter.

staden med en omfattande befolkningsökning och ett förändrat näringsliv.²⁰ Samtidigt var sjukhusområdet som ett eget samhälle, under många år delvis självförsörjande med eget jordbruk, snickarverkstad, sadelmakeri, tapetserarverkstad, skomakarverkstad, måleri, smedja, vävstuga och sysal. Sjukhusets patienter arbetade i de olika verksamheterna som en del av behandlingen.²¹ Sjukhusområdet var isolerat från staden dels genom sitt geografiska läge på andra sidan sjön Ljustern, men också genom fysiska barriärer i form av murar och vaktkurer vid ingångarna. Dessa barriärer fungerade åt bägge håll – dels för att hålla obehöriga utanför området, men också för att hindra den inom området bofasta personalen från att röra sig fritt. Från början krävdes permission för personalen för att få besöka staden.²²

Sätters hospital blev kort efter öppnandet överbelagt och byggdes om- och till i flera omgångar under 1900-talet. Vården förändrades i mycket stor utsträckning när psykofarmaka introducerades under 1950-talet. Innan dess kunde stadsborna höra skrik och skrån från patienterna över sjön, men med det nya läkemedlet Hibernol tystnade sjukhuset.²³ Nästa stora omvälvning kom från 1980-talet och framåt och kulminerade med Psykiatireformen från 1994 med tankar om att psykiskt sjuka inte skulle hospitaliseras utan istället beredas plats i samhället. Konsekvensen blev att landets mentalsjukhus till stora delar tömdes. Sätters mentalsjukhus avvecklades därmed men den akutpsykiatriska mottagningen behölls liksom den rättspsykiatriska kliniken.

20 Lennestig, i Olsson (red.), 2001, s. 153.

21 Beckman, 1984, s. 136ff.

22 Ibid., s. 81.

23 Ibid., s. 164.

Sjukhusbegravningsplatsen användes under 38 år och är vilorum för omkring 800 patienter.

Sätters hospitals begravningsplats

I samband med att Sätters hospital öppnade 1912 anlades en egen begravningsplats åt sjukhuset cirka en kilometer söder om sjukhusbyggnaderna. Den invigdes 7 september 1913 då två patienter begravdes. Kyrkoherde Hult och 200 patienter, stadsbor och sjukhuspersonal närvarade, och hospitalets nybildade musikkår spelade.²⁴ Sjukhusbegravningsplatsen användes för de patienter som inte hade anhöriga som gjorde anspråk på att själva begrava den avlidna. Personalen på sjukhuset gravsattes inte på begravningsplatsen, utan hamnade i de flesta fallen på Sätters begravningsplats. Birger Sjungargård, tidigare sjukhuspräst, menar i en artikel från 1995 att anläggandet av sjukhusbegravningsplatsen var en rent ekonomisk fråga. Sätters hospital var i mångt och mycket självförsörjande när det uppfördes, och genom att ha en egen begravningsplats slapp sjukhuset betala Sätters församling för begravningskostnader.²⁵

Sjukhusbegravningsplatsen ligger på de marker som sjukhuset använde i sitt jordbruk, och som i dag är Sätters golfbana. Det är ett litet rektangulärt område omgivet av granhäckar och med björkar och granar inom området. Grusgångar har tidigare delat in området i mindre kvadratiska kvarter, men i dag är alla grusgångar utom mittgången igenvuxna. Sammanlagt vilar cirka 800 patienter på begravningsplatsen, och på varje grav uppsattes från början ett enkelt träkors. I dag återstår fortfarande några träkors, men på större delen av området är korsen borta. Den sista begravningen på sjukhusbegravningsplatsen ägde rum 7 juli 1951.²⁶

²⁴ Mentalvårdsmuseet, skylt på platsen vid sjukhusbegravningsplatsen, läst 13 maj 2019.

²⁵ Norberg, i *Arbetaren* 1995:27, s. 4–5.

²⁶ Mentalvårdsmuseet, skylt på platsen vid sjukhusbegravningsplatsen, läst 13 maj 2019.

Rådhusorget i Säter 1918, Dalarnas museums fotosamling.

Övriga näringar i staden

Även om sjukhuset varit Sätters viktigaste arbetsgivare under större delen av 1900-talet så har det även funnits andra betydelsefulla verksamheter i staden. Bland annat anlades 1902 i Säter Sveriges första mekaniska spisbrödsbageri. Vid seklets mitt var stadens största industri Sätters väveri, grundat 1914 och med 150 arbetare. Övriga verksamheter var mekanisk verkstad, yxfabrik, småindustrier och jord- och skogsbruk. Så sent som på 1930–40-talet fanns det även jordbruk inne i själva staden, men det rörde sig om små verksamheter med på sin höjd ett par hästar och tre eller fyra kor.²⁷

Kulturhistoriska sammanhäng kopplade till enskilda gravar

De kulturhistoriska sammanhang, eller berättelser, som beskrivs ovan ligger till grund för den kulturhistoriska värdering som påverkat urvalet av bevarandevärda gravvårdar i inventeringen. De beskrivna berättelserna är ett försök att peka ut vad som är kärnan i Sätters historia – vad som gjort platsen till vad den är i dag, och vad som skiljer Säter från andra platser i Dalarna. Gravvårdar som återspeglar någon av berättelserna ingår i en värdefull struktur och tillskrivs ett högt eller mycket högt kulturhistoriskt värde. De strukturer som kommer användas i detta syfte är *gruvnäringen*, *Sätters stad*, och *Sätters hospital*.

Som exempel på hur strukturerna används i konkret värdering så är gravvårdar över exempelvis gruvarbetare och -fogdar, rådmän och skråhantverkare, och sjukskötare och överläkare värderade högt eller mycket högt eftersom de kan bidra till att berätta om Sätters historia.

27

Bodén, s. 112 & Norman, s. 141f, i Harnesk (red.), 1957.

Rivningen av Ovangårdarnas skola och utgrävningen av resterna från Dalsby kapell med sin kyrkogård 1973–74. På platsen för bilden finns i dag en tunnel under riksväg 70. Bildkälla: »SK TB2337 - rivning av byggnad«, Sätters kommun, hämtad 11 december 2019, <https://sk.kulturhotell.se/items/show/1123>.

KYRKOGÅRDSHISTORIA

Äldre gravskick – Dalsby kapell

Efter kristnandet blev det brukligt att begrava de döda i anslutning till kyrkobyggnader. Gravsättningen var i regel med huvudet i väster och fötterna i öster, och gravar norr om kyrkan undveks annat än till självspillare och andra som stod utanför samhället. Själva gravarna kunde markeras med små gravkullar och sannolikt ibland olika former av gravvårdar.

Vid Dalsby kapell fanns en kyrkogård där dalsbyborna och sannolikt även folk från Bispberg begravdes. Denna kyrkogård användes fram till 1627.²⁸ En utgrävning av platsen utfördes av Riksantikvarieämbetet 1973 i samband med breddningen av riksväg 70. Under utgrävningen upptäcktes den gamla kapellgrunden samt 210 skelettgravar och en gravkammare med två skelett. Alla skelettgravarna fanns söder om kapellgrunden, utom två stycken som låg norr om den. Ett av skeletten norr om kapellet hade en sten på bröstet och föreföll ha gravsatts utan kista – tecken på att den begravde sannolikt själv tagit sitt liv. Samtliga skelett var begravda med huvudet i väster, och de flesta i spikade träkistor. Omkring hälften av de begravda var barn, varav många spädbarn.²⁹

²⁸ Petré, 1973, s. 3.

²⁹ Ibid., s. 11f.

Själva Dalsby kapell förlorade sin officiella funktion när en ny kyrka byggdes inne i staden, men många sockenbor ville fortsätta använda kapellet.³⁰ Det dröjde även till 1667 innan kapellet revs,³¹ trots att det då sedan ett trettiotal år funnits en stenkyrka inne i staden. Skolrektorn Christian Gustafsson Roman (1709–1769) skrev 1759 ett manuskript med en beskrivning av Sätters stad och socken som de tedde sig under hans levnad, och i manuskriptet antyder han att anledningen till att det dröjde så länge innan Dalsby kapell revs var av pietet från sockenborna mot den gamla kyrkogården vid kapellet. Några generationer senare verkar dock denna vördnad ha varit bortglömd, för på Dalsby kyrkogård tilläts djur ströva fritt och stadens ungdom använde platsen till alla möjliga förlustelser.³² När sedan landsvägen mellan Säter och Gustafs byggdes på 1860-talet skars en bit av kyrkogården bort, och två decennier senare byggdes Ovangårdarnas skolhus på platsen. Det sägs att vid bygget krossades gamla stenhällar för att användas till grundläggning, och när det grävdes i marken dök det upp gamla kistor av urholkade stockar.³³ Vid platsen för kapellet och kyrkogården restes 1936 en minnesvård i samband med att Sätters församling firade 300 år.³⁴ När riksväg 70 breddades 1973 flyttades minnesvården cirka 70 meter åt syd.³⁵

Begravning i och vid Sätters kyrka

I samband med att Säter skulle bli stad byggdes en ny kyrka vid platsen för den nuvarande. Först byggdes en tillfällig träkyrka, men 1634–35 uppfördes den första stenkyrkan. Den nuvarande kyrkan byggdes 1779, på samma plats som den tidigare stenkyrkan.³⁶ Med stor sannolikhet anlades kyrkogården vid stadskyrkan samtidigt som den första temporära träkyrkan byggdes. När Dalsby kapell revs användes timret till en ny kyrkobalk runt den nya kyrkogården.³⁷ Kyrkogården var indelad i sex tomter, och vid ena änden fanns en bod för material och för användning som tillfälligt bisättningshus. År 1732 planterades träd runt kyrkogården av fadern till den tidigare nämnde C.G Roman. Kyrkogården hade två ingångar, en på norrsidan mot kungsgården och en mot

30 Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 29 september 1936, »Sätters kyrkogårdar genom tiderna«, s. 25–29.

31 Dalborg, i Harnesk (red.), 1957, s. 125f.

32 Roman, i Hallström (red.), 1921, s. 53.

33 Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 29 september 1936, »Sätters kyrkogårdar genom tiderna«, s. 25–29.

34 Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 6 oktober 1936, »Sätters församlingars 300-årsjubileum. Minnesvård avtäckta på Dalsby gamla kapellplats. Kyrkogårdsinvigning i snöstorm.«, s. 67–71.

35 Petré, 1973, s. 5.

36 Dalborg, i Harnesk (red.), 1957, s. 125f.

37 När omgärdningen ändrade gestaltning blev detta timmer rustbädd åt kyrkans nya torn, som uppfördes 1806–07.

prästgårdssidan. Ingången mot kungsgården var murad och bar årtalet 1696.³⁸

På kyrkogården vid Sätters kyrka finns ett antal gravhällar utplacerade på bägge sidor om gången från sydportalen. De har legat inuti själva kyrkan men flyttats ut, sannolikt i samband med att kyrkgolvet renoverats. I kyrkobyggnaden har det funnits ännu fler gravar. Vid en inventering 1731 noterades att det fanns femtio gravar under kyrkgolvet.³⁹ Även om ingen av gravhällarna finns kvar på ursprunglig plats i dag är berättelsen bakom gravarna intressant och viktig. Under medeltiden var det mycket ovanligt att något tilläts begravas inuti en kyrkobyggnad. Med undantag för personer som gjort något mycket speciellt för kyrkan, som stora donatorer, helgon och kungligheter begravdes personer från alla samhällsklasser på kyrkogården. Olika platser på kyrkogården hade olika status. Söder om kyrkobyggnaden och nära koret fanns de förnämsta gravplatserna.⁴⁰ Under 1500- och 1600-talen blev det mer accepterat med begravningsverksamhet inuti kyrkobyggnaderna, främst i de större städerna. Med tiden blev det möjligt för alla med tillräckligt mycket pengar och inflytande att köpa sig en gravplats inomhus.⁴¹

Upplysningstidens renlighetsideal

Med 1700-talet och upplysningstiden kom nya renlighetsideal. Begravningar inne i staden, och särskilt inuti kyrkobyggnader, lyftes fram som ett stort sanitärt problem. Idéerna kom ursprungligen från läkare och hygieniker i andra europeiska länder samt i tradition från Martin Luther, som redan på 1500-talet förespråkade begravningsplatser utanför staden. Särskilt tongivande i den svenska debatten var prästerskapet, som sedan länge förfasats av smittoriskerna med begravingar inuti kyrkan. Begravningsmonumenten riskerade även att försvåra att kyrkorummet användes som en funktionell gudstjänstlokal. I Sverige fick de nya idéerna om renlighet gehör från staten. 1783 upprättades ett allmänt förbud mot försäljning av gravplatser inuti kyrkobyggnader.⁴²

Begravningsplatsen utanför staden

Ett dysenteriutbrott drabbade Sverige 1773, och Gustav III utfärdade ett cirkulärbrev där han uppmanade rikets församlingar att anlägga begravningsplatser utanför städerna, i synnerhet i händelse av epidemiutbrott men även i allmänhet.⁴³ Med anledning av detta diskuterade samma år Sätters kyrkoråd församlingens begravningsverksamhet. Marken runt Sätters kyrka var egent-

38 Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 29 september 1936, »Sätters kyrkogårdar genom tiderna«, s. 25–29.

39 Roman, i Hallström (red.), 1921, s. 68.

40 Andréasson, 2012.

41 Ibid., s. 18.

42 Bucht, 1992, s. 27–28, Andréasson, 2012, s. 18, Theorell m.fl., 2001, s. 14f.

43 Schönback, 2008, s. 192f.

På bägge sidor om gången från Säters kyrkas sydportal ligger ett antal gravhällar som ursprungligen legat inne i själva kyrkan.

Flera av hällarna vid kyrkan är av gjutjärn, som denna från 1737 över Erich Olson och Brita Olsdotter.

Den äldsta delen av Sätters begravningsplats.

ligen illa lämpad för begravning. Det fanns stark bottensyra och jordmänen präglades av jäslera. I synnerhet på hösten och våren så fylldes gravarna med vatten, och det var svårt att få bort vattnet inför gravsättning. Det var även svårt att nå rätt djup för gravsättning och tjälknutar trängde ofta upp lik nästan till jordytan.⁴⁴ Kyrkorådsprotokollet anger att problemen med tjälen ledde till att »de dödas öfwerlefwor med grämelse synes kring kyrkogården och ofta af hundar och swin dragne«. Kyrkorådet föreslog därför att en ny begravningsplats utanför staden skulle anläggas.⁴⁵

Det fanns tre förslag på placering för den nya begravningsplatsen. Det första förslaget var att anlägga på komministerboställets mark vid Ovangårdarna bredvid Dalsby kapells gamla kyrkogård. Det andra förslaget var att anlägga på stadens mark på det som kallades Smedsåkern. Det tredje förslaget var att förlägga den nya begravningsplatsen till Lilla Näsåkern som tillhörde överstelöjtnantbostället på kungsgården. Valet föll på Lilla Näsåkern, men för detta krävdes att Kungl. Maj:t gick med på att lämna över en bit mark. Detta beviljades och i ett visitationsprotokoll från 1 november 1789 nämns att

44 Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 29 september 1936, »Sätters kyrkogårdar genom tiderna«, s. 25–29.

45 Schönback, 2008, s. 80.

marken skänkts till församlingen, men det förefaller som att något formellt gåvobrev aldrig skrevs. Därför blev marken formellt stadens egendom först 1905 när frågan om sjukhusets markinnehav föranledde en granskning av statens respektive kommunens mark. Sedan dess har Sätters stad skänkt marken till församlingen.⁴⁶

Det är okänt exakt vilket år som Sätters nya begravningsplats togs i bruk. Beslutet fattades 1773, och den tidigaste nämnda gravsättningen är att hovintendenten och borgmästaren Olof af Malmsten 1779 anger att han låtit begravna en av sina sönder där såväl som att ha låtit ditflytta sin sedan flera år avlidna hustrus kvarlevor från dess tidigare gravplats i kyrkan. Alltså måste begravningsplatsen ha tagits i bruk någon gång mellan 1773 och 1779. Detta gör Sätters begravningsplats till Sveriges första begravningsplats som anlades utanför en stad för församlingens egna behov.⁴⁷

De tidiga begravningsplatserna som anlades utanför städerna var rent nyttoinriktade. I vissa fall hände det rent av att en före detta pestkyrkogård eller liknande ianspråktofs. Att använda träd som en del av gestaltningen verkar inte ha varit en viktig del av anläggandet av begravningsplatserna. Först under 1790-talet började arkitektoniska tankar bli en del av utformningen.⁴⁸ Sätters begravningsplats hade från första början en oregelbunden femkantig form och var drygt ett tunnland stor. Formen var pragmatiskt vald och rättade sig helt efter det tillgängliga markområdet.⁴⁹ Sätters kyrkoråd hade emellertid redan under 1770-talet vissa tankar om hur begravningsplatsen kunde ordnas bättre. Ambitionen var att stadens borgerskap skulle bygga privata gravkor längs med hela ytterlinjen av begravningsplatsen. Gravkoren skulle uppföras av församlingen själva efter en gemensam ritning och sedan säljas till borgerskapet, efter att de skrivit upp sitt intresse i rådstugan. En del av tanken med det hela var att få en gratis inhägnad av begravningsplatsen. Något större intresse verkar det emellertid inte ha funnits, för det enda privata gravkoret som uppförts på begravningsplatsen tillkom under 1900-talet.⁵⁰

Sätters kyrkoråds planer för sin nya begravningsplats gick inte så friktionsfritt som önskat. Istället uppstod en tvist, huvudsakligen mellan stad och land, som varade ända till 1806. Kyrkorådet i Sätters stad fattade som tidigare konstaterats 1773 ett beslut om att en ny begravningsplats skulle anläggas utanför staden. Denna fråga togs emellertid inte upp i sockenstämman, och först 1777 fick landsförsamlingen kännedom om saken. I samband med detta uppstod det stora protester hos landsbygdsborna. De ville gärna fortsätta

46 Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 29 september 1936, »Sätters kyrkogårdar genom tiderna«, s. 25–29.

47 Schönback, 2008, s. 80.

48 Ibid., s. 86.

49 Ibid., s. 81.

50 Ibid., s. 165f.

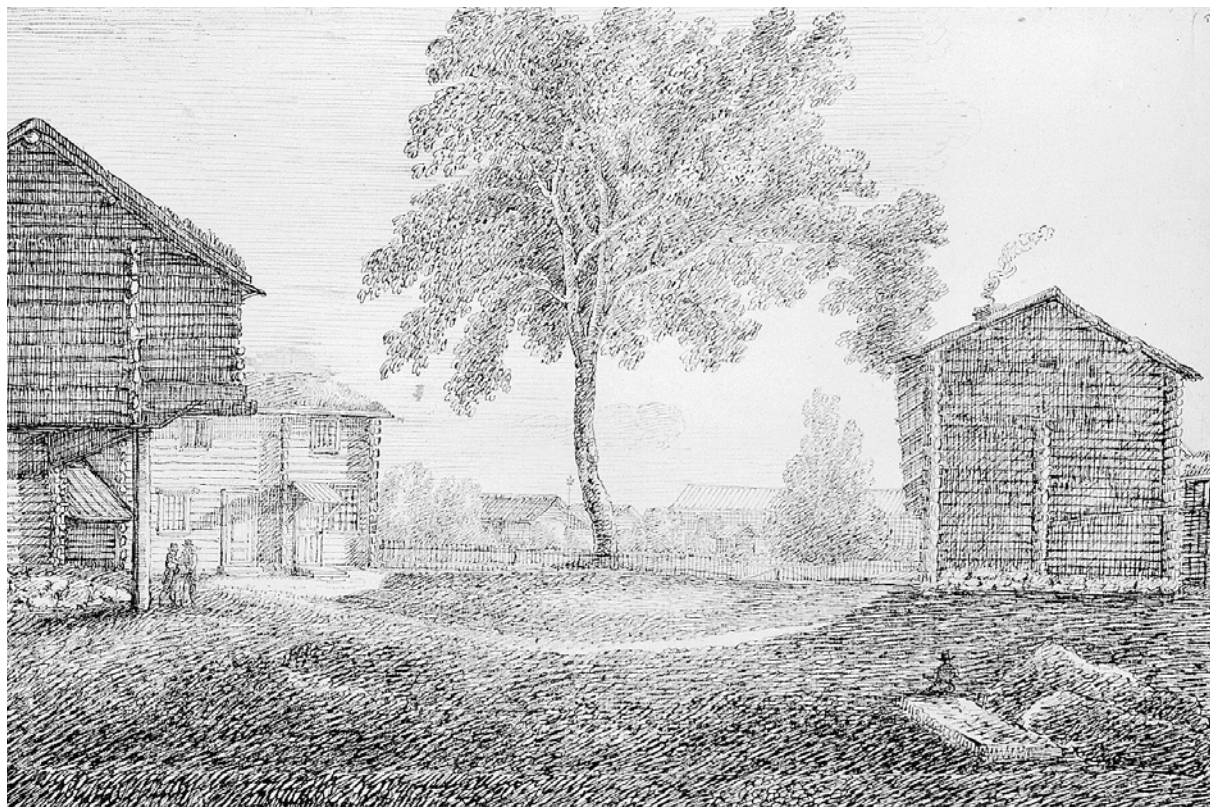
En gård i Säter där Axel Fredrik Cederholm bodde när han var i staden 1811. Tuschteckning av Axel Fredrik Cederholm, Jernkontoret. Bilden är beskuren.

använda den gamla kyrkogården inne vid kyrkan i staden, och fruktade att anläggningskostnaderna för den nya begravningsplatsen skulle bli dryga. Kyrkorådet framhöll att den gamla kyrkogården var olämplig, och dessutom för tillfället fungerade som ett oinhägnat upplag vid det pågående kyrkobygget. Därför förbjöd församlingens vide pastor Per Öhman all vidare begravning på kyrkogården, åtminstone tills att den kunde skyddas med inhägnad. Detta fick landsförsamlingen att på eget bevåg bekosta stängselmaterial till kyrkogården, vilket emellertid blev bortfraktat till den nya begravningsplatsen efter order från pastor Öhman. Missnöjet med situationen ledde 1779 till att två landsförsamlingsbor på eget bevåg försökte gravsätta två av sina döda på den gamla kyrkogården. De blev avbrutna av stadsfiskalen, men efter flera turer som bland annat inbegrep att en av kistorna lämnades på gatan i närheten av pastor Öhmans hus så tvingades en regelrätt gravsättning på gamla kyrkogården fram. Denna jordfästning skedde på en söndag, vilket ledde till att en stor skara deltagare närvarade. Stadsfiskalen och pastor Öhman försökte anteckna vilka som vågat sig dit, vilket fick de samlade att gemensamt deklarera sin ställning i frågan.⁵¹

Dessa händelser ledde till att båda sidor anmälde motståndarna till högre

51

Schönbäck, 2008, s. 220f.

Fru Meijers gård vid torget i Säters, 1811. Tuschteckning av Axel Fredrik Cederholm, Jernkontoret.

instans, och frågan togs till slut upp i rätten där de drivande bland landsförsamlingsborna dömdes till stränga straff. Detta överklagades till tingsrätten, som sänkte straffen. Ärendet togs vidare upp i hovrätten, som gjorde en motsatt bedömning och gav landsförsamlingsborna rätt i sina protester. De tidigare dömda frikändes och fick rätt till ersättning. Efter domen upphörde stridigheterna, och landsförsamlingsborna fick fortsätta begrava sina döda på kyrkogården i staden samtidigt som stadsborna gravsatte sina anhöriga på den nya begravningsplatsen utanför staden.⁵²

Frågan blossade emellertid upp igen 1806 när det var dags för ett nytt torn att byggas vid kyrkan, vilket än en gång skulle göra kyrkogården i staden till ett byggupplag. Stadsförsamlingen försökte därför att än en gång förmå landsförsamlingen att börja använda den nya begravningsplatsen, och saken togs upp i sockenstämman. Samma typ av kritik som framförts ett par decennier tidigare återkom, delvis från samma personer som då. En av de som dömdes i rätten men som slutligen blev frikänd angav som skäl till varför landsförsamlingsborna protesterade »at i fall de icke bestridde detta, torde de ej gå hem till sine hustrur«. Detta ger ett sällsynt kvinnligt perspektiv på frågan. För landsbygdens kvinnor kan mycket väl den nya begravningsplatsen ha inneburit en

52

Schönback, 2008, s. 221.

På begravningsplatsens äldsta del finns ännu några stora, gamla träd. Betydligt fler stora träd har funnits på begravningsplatsen, men de flesta har tagits ned på grund av sin ålder de senaste trettio åren.

negativ förändring, för med den försvann möjligheten att besöka anhörigas gravar i samband med söndagarnas gudstjänster. Att ta sig tid att bege sig utanför staden till den nya begravningsplatsen utan annat ärende kan mycket väl ha varit en alltför dyrbar syssla för många av landsbygdskvinnorna. Förutom detta skäl anförde landsförsamlingsborna att de var oroliga för de kostnader som underhållet av två bogårdsmurar skulle innebära, vilket fick överste Gahn att försäkra dem att någon inhägnad runt kyrkogården i staden inte skulle uppföras. Därefter fick landsförsamlingen ge med sig och acceptera den nya begravningsplatsen. Situationen 1806 var en annan än under 1770-talet när externa begravningsplatser var en ny företeelse. Vid sekelskiftet 1800 hade de blivit allmänt accepterade över hela landet vilket gjorde det svårare för landsförsamlingen att få gehör för sina invändningar.⁵³

Begravningsplatsen som park

Som tidigare nämnts var de tidiga begravningsplatserna utanför städerna ursprungligen en pragmatisk konstruktion, utan någon större tanke om miljöns upplevelsevärden. Det samma kan med största sannolikhet sägas om Säters begravningsplats under de tidiga åren. Det var först under 1800-talet som

⁵³ Schönback, 2008, s. 221f.

Stadskarta över Säter ur Gustaf Ljunggrens »Atlas öfver Sveriges Städer« från 1858. En trädkrans kan anas runt begravningsplatsen. Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmäteriet. Kartan är beskuren.

kyrkogårdar och begravningsplatser på allvar började behandlas som arkitektoniska anläggningar. I början av 1800-talet organiserades nya kvarter på begravningsplatser i större städer ofta med en stram och symmetrisk plan och förutbestämda gångsystem. Inspirationen kom från andra europeiska länder och Tyskland var ett föregångsland.⁵⁴

Begravningsplatserna och kyrkogårdarna planterades från och med 1800-talets början med stora mängder träd och buskar.⁵⁵ Särskilt vanligt var olika former av trädkransar. En trädkrans runt Sätters begravningsplats antyds på G. Ljunggrens karta över Säter från 1858.⁵⁶ Till en början fyllde träden och buskarna främst en hygienisk funktion. De ansågs kunna rena luften från sjukdomar och gifter. Med tiden fick träden även en estetisk betydelse. Det förekom även idéer om att nya begravningsplatser och kvarter på kyrkogårdar inte skulle leda till tankar på död eller begravning, utan istället upplevas som grönskande, rekreativa platser. Begravningsplatsen kunde vara *en park bebodd av de döda, till tröst för de levande*.⁵⁷

54 Bengtsson & Bucht, 1992, s. 24–27.

55 Ibid., s. 28, Andréasson, 2007, s. 28.

56 Lantmäteriets tjänst *Historiska kartor*, läst 2019-11-26.

57 Theorell m.fl., 2001, s. 497.

På den utvidgning som gjordes av Sätters begravningsplats 1908 fanns ett kvarter med allmänna varv. I dag upptar enskilda gravar större delen av området, men enstaka gravvårdar finns kvar på gamla linjegravar. Gravvårdar på allmänna varv, i den mån de förekom alls, var oftast små och enkla. Träkors var vanliga, liksom små gravstenar och mindre smides- och gjutjärnskors.

Uppordnade kyrkogårdar

1800-talets kraftiga befolkningstillväxt fick som konsekvens att det även var fler människor som dog. På kyrkogårdar med begränsad yta behövde församlingarna därför ta upp nya gravar med allt snävare tidsintervall. Därigenom uppstod ett ökat behov av organisering, ordning och planering av kyrkogården. För att undvika att gamla gravar återanvändes för tidigt inrättades på vissa platser redan innan 1800-talet en kronologisk beläggningsordning, där gravarna placerades på rader och användes kronologiskt i den ordning som människor dog.⁵⁸

Köpegravar och allmänna varv

Redan under 1700-talet fanns ett system med två olika gravtyper: köpegravar och allmänna gravar. Bland de allmänna gravarna räknades ibland fattiggravar, som var helt avgiftsfria och bekostade av fattigkassan. Ibland räknades fattiggravarna som egna områden. De allmänna gravarna och fattiggravarna var

⁵⁸ Andréasson, 2012, s. 50, Theorell m.fl., 2001, s. 17–18.

så kallade linjegravar vilket innebar att de oftast belades kronologiskt, i samma ordning som människorna gick bort. De köpta gravarna å andra sidan tillät köparen att i viss mån välja placering. Två principer fanns, antingen att hela kvarter uppläts åt olika typer av gravar inordnade efter hur hög avgift ägaren måste betala, eller att förlägga de köpta gravarna längs begränsningsmuren och/eller grusvägarna kanter. Det sistnämnda systemet föreslogs i Säter 1776.⁵⁹

De allmänna gravarna uppläts utan avgift under ett antal år, vanligen 40 år. När gravrätten gick ut efter började beläggningsen om från början. Köpgravar, som även kallats enskilda gravar, uppläts till en privatperson för all framtid mot avgift.

Den kronologiska beläggningsordningen som ofta kännetecknar »den allmänna linjen« eller »allmänna varv« rotades ursprungligen i ett behov av bättre organisation av kyrkogården. Behovet av striktare ordning blev akut under 1800-talets stora befolkningstillväxt och de hygieniska problem som uppstod på kyrkogårdar i takt med att fler människor begravdes. Kronologisk beläggnings brukades som nämnts tidigare även innan 1800-talet och kunde i vissa fall medföra en demokratisering av gravsättningen, då systemet påtvingades alla invånare i vissa socknar. Då kunde torpare vila bredvid brukspatroner. När det senare blev möjligt att köpa sig ur den allmänna linjen uppstod flera bieffekter med systemet. De som hade tillräckligt mycket pengar kunde köpa sig mer attraktiva placeringar på kyrkogården genom att införskaffa en enskild grav för all framtid. De allmänna varven reserverades för de mindre bemedlade. Således kom industrialismens ekonomiskt rotade klassamhälle att följa med människorna ända in i gravens. En annan konsekvens av systemet var att det i vissa fall efterföljdes så strikt att inte ens äkta makar fick vila bredvid varandra. Systemet gav i många fall upphov till ännu idag synliga uppdelningar mellan de som hade råd att köpa en gravplats, och de som fick vila i de allmänna varven.⁶⁰

Sätters begravningsplats hade från början allmänna varv inne i de ursprungliga fyra kvarteren. Efter att begravningsplatsen utvidgades 1908 förefaller de ytorna att ha upphört vara allmänna linjegravar, vilket ledde till att platser på varven såldes som enskilda familjegravar.⁶¹ Den nya utvidgningen följde begravningsplatsens ursprungliga princip med att ha enskilda gravar i ytterkanten och allmänna varv i kvarteret. De allmänna varven i utvidgningen från 1908 gjordes någon gång efter 1983 om till enskilda gravar, och kvar finns i dag bara några enstaka gravvårdar från tiden innan dess.⁶²

59 Schönback, 2008, s. 235.

60 Andréasson, 2012, s. 50, Theorell m.fl., 2001, s. 17–18.

61 Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 29 september 1936, »Sätters kyrkogårdar genom tiderna«, s. 25–29.

62 Muntlig uppgift från referensgrupp, 19 juni 2019.

Gjutjärn på kyrkogårdar

Säters stad och socken ligger i Bergslagen, där omfattande bergsbruk präglat och pådrivit samhällsutvecklingen under mycket lång tid. Bergslagen som geografiskt område sprider ut sig som ett bälte över de malmrika skogslandskapen i södra Gästrikland, Dalarna, Västmanland och Närke. I Säter har järngruvor funnits, och den brutna malmen bearbetades fram till 1800-talets mitt i Säterdalen och i smedjor i staden. Även om Dalarna och Falun är känt för kopparhantering förknippas Bergslagen i övrigt främst med just den omfattande järnhantering som förekom där i äldre tider. Att järnhanteringen varit viktig syns på kyrkogårdarna i Bergslagen, där många äldre gravvårdar är tillverkade av järn. Även på Säters begravningsplats finns ett antal gravvårdar av gjutjärn och smidesjärn.

Gjutjärnets användbarhet upptäcktes under medeltiden, och mot 1500-talet blev materialet allt vanligare, exempelvis för gjutning av kanoner och kanonkulor samt annat vapensmide. I början gjöts järnföremålen direkt vid en masugn. Det smälta järnet fördes ner i sandbäddar som förberetts av gjutare. Gjutaryrket var inte bundet till det svenska skråväsendet och gjutarna kunde därför utöva sitt yrke fritt på landsbygden. Under 1600-talet ökade befolkningen i Bergslagen och många nya kyrkor byggdes. Under samma århundrade började även gjutjärnshällar förekomma som gravmonument på kyrkogårdar i vissa delar av Bergslagen.⁶³ Tack vare den teknologiska utvecklingen kunde gjutningen från och med 1760-talet frångöras från masugnen. I samband med detta anlades särskilda gjuterier i anslutning till bruken. Den fortsatta teknikutvecklingen, med nya ugnar för att smälta järnet, bättre infrastruktur i form av järnväg och en ökad efterfrågan inom byggsektorn ledde till att gjutjärnet blev allt mer populärt. Gjutjärnets definitiva storhetstid var 1800-talets senare hälft, med det symboliska genombrottet vid invigningen av gjutjärnsbyggnaden Crystal Palace på världsutställningen i London 1851.⁶⁴

⁶³ Borg & Torgén, 2016, s. 7.

⁶⁴ Ibid., s. 8.

Den vanligaste formen på gjutjärnsgravvårdar är kors, men även andra modeller förekommer.

Tidstypiska gravvårdar från 1900-talets början. Alla gravvårdar som syns ovan är hämtade från en priskurant som distribuerades av F.L. Hellströms stenhuggeri i Örebro 1915. Källa: Dalarnas museum

Gravvårdskronologi

Från 1800-talets mitt och framåt ökade antalet beständiga gravvårdar på kyrkogårdarna. Detta berodde på en stor befolkningsökning, och att allt fler från arbetarklassen och medelklassen fick råd att köpa gravvårdar i dyrare material. I Sydsverige blev det vanligare med gravstenar. Dessa smyckades ofta med naturromantiska eller medeltidsinspirerade, nygotiska motiv.⁶⁵ I Dalarna dominerade troligtvis gravvårdar i trä och gjutjärn.

1890–1900 – Obelisker och kors i granit och diabas

Kring 1890 inföll en ny rikstäckande trend med strama klassicistiska gravstenar i granit och diabas. De nya gravstenarna var i hög grad industrimässigt tillverkade vid större stenhuggerier och såldes via återförsäljare med hjälp av kataloger och priskuranter. Det blev särskilt vanligt med olika varianter av diabasobelisker och stora kors. Den lokala tillverkningen fortsatte men anpassades efter de stora stenhuggeriernas utbud. På så sätt minskade de regionala särdragen och kyrkogårdarna blev mer likartade över landet.⁶⁶

1900–1920 – Bautastenar och stora gravanordningar

Runt sekelskiftet 1900 kom de första storskaliga nationalromantiska gravanordningarna ut på marknaden. Den nationalromantiska trenden växte och

⁶⁵ Andréasson, 2012, s. 36.

⁶⁶ Ibid., s. 37 & 74.

under 1910-talet blev bautastenar och andra monumentala gravanordningar med sand och grus vanliga bland välbärgade invånare. De nationalromantiska gravvårdarna föddes ur en kritik mot 1800-talets historiserande blandstilar. Det utbredda bruket av nygotik och nyklassicism ansågs ha lämnat perioden 1850–1890 utan någon egen stil. Kritiken användes för att legitimera tillkomsten av en ny och modern stil anpassad för det nya århundradet.⁶⁷

Gravvårdar i de allmänna varven

Den generella gravstenskronologin gäller främst gravvårdar och monument som placerats på enskilda gravar. De enskilda gravarna köptes för all framtid, oftast av personer som även kunde kosta på en tidstypisk gravvård i sten. Även om vissa personer sparade länge för att ha råd med en enskild gravrätt och en tidstypisk sten, är den generella gravstenskronologin i mångt och mycket en berättelse om ett välbärgat borgerskap. Gravvårdar i allmänna varv var ofta mer eller mindre obeständiga och småskaliga gravvårdar i trä, järn eller i vissa fall betong. Det är i dag relativt ovanligt med allmänna varvstrukturer där flera av de ursprungliga gravvårdarna inte avlägsnats eller försvunnit till offer för tidens tand. I den mån gravvårdar i allmänna varv finns bevarade kan dessa berätta viktiga berättelser om vanliga människor som annars inte lämnat stora fysiska avtryck på världen eller givits utrymme i historieskrivningen.

67 Andréasson, 2012, s. 74.

Omkring sekelskiftet 1900 var det vanligt att gravvårdarna fick en nationalromantisk eller historiserande form. Bland de stora familjegravarna var det vanligt med olika typer av högresta gravvårdar, så som bautastenar. Många gravar utrustades även med påkostade gravanordningar, exempelvis i form av kedjor på pelare eller stenramar.

Under 1800-talets sista decennier var det särskilt vanligt med olika obelisk- och korsformade gravvårdar. Granit och diabas var de vanligaste materialen, men det förekom även gravvårdar i andra material.

Grusgravar

Grus- eller sandgravar var mycket vanliga under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet, men avlägsnades systematiskt från kyrkogårdarna från och med 1920-talet med motivet att grusgravarna upplevdes som störande och förfulande element som förhindrade grönska och harmoni. Kyrkoherde Erik E:son Hammar i Säter skrev under 1930-talet »Man blir beklämd när man kommer in på en kyrkogård och mötes av idel stenblock uppresta i en tröstlös sandöken. Att förvandla Sätters av naturen vackra kyrkogård till en sådan ödslig sandöken vore ovärdigt församlingen och stor skada.«⁶⁸ I senare tider har skötselkrav använts som argument för att ta bort grusgravar. De få grusgravar som finns kvar på Sätters begravningsplats i dag utgör värdefulla spår av begravningsplatsens äldre utseende och gravskick, och kan berätta mycket om hur tanken på den ideala gravplatsen skiftat under 1900-talet.

Modernismens kyrkogårdsideal

Från och med 1910-talet förde arkitekter och formgivare en intensiv debatt kring kyrkogårdarnas utformning. Det sena 1800-talets heterogena kyrkogårdsmiljöer kritiserades för att vara röriga och dominerade av serietillverkade och skrymmande gravanordningar i sten. Arkitekten och formgivaren Torsten Stubelius omnämnde exempelvis den Norra kyrkogården i Stockholm som:

En stämmingslös öde stenöken, utan rumsbegränsning. Ändlösa schackbrädsindelade fält, som till och med lida brist på träd och skylande planteringar. Öfverallt dessa fula kistliknande grafkullar, som störa sinnet, som väcka känsla af att den döde ligger därinne, ofvan jord, föga skyddad af lösa torvor. Det är sparsamt med gräsmattor, som åtminstone i någon mån kunde förmedla öfvergången med naturen; mest står marken lika tröstlöst jordsvart som de höga polerade granitvårdar, hvilka öfverallt bryta och irritera landskapets linjer, fritt mot luften som de alltid stå. Det finns knappt ett monument med vacker form och vacker inskrift, få i lämpligt material, inga som lämpats för terrängen än mindre efter monumentet bredvid. Råast verkar själva vårdarna, alla dessa obelisker, afbrutna kolonner och träkorsformer i svart polerad granit, och nu som sista modet de på ena sidan polerade bautastenarna. Värst är kanske den vita marmorn.⁶⁹

Dalarnas länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson menade i en debattartikel från 1935 att de stora och påkostade gravmonumenten förvandlat kyrkogården till en taxeringskalender snarare än det sista vilorummet.⁷⁰

Kyrkogårdarna och begravningsplatserna började sakta men säkert att betraktas som planeringsbara helhetsmiljöer där alla beståndsdelar kunde samverka till en önskvärd harmonisk helhetsmiljö. Debatten utmynnade i ett

68 ULA.

69 Nolin, 2007, s. 80–81.

70 Dalarnas museums klipparkiv, Borlänge tidning 1935-10-19, länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson, »Kyrkogårdskultur – Kyrkogårdarna i Dalarna lämnar ofta nog mycket övrigt att önska«, s. 1.

Under 1900-talet ändrades de arkitektoniska idealen för kyrkogårdar till att eftersträva lägre, mer sammanhållna linjer.

nytt tänk kring begravningsplatsen som arkitektonisk helhetsmiljö. Genom konstnärligt enhetlig ledning och stilriktning skulle nya och vackrare former skapas i maskinernas tidsålder. Ledord var harmoni, skönhet och lugn. Begravningsplatsen skulle bli en plats som gav ett jäktat och upprivet sinne lugn och försonlig stämning. Den skulle ge en känsla av frid och vilande allvar, och skänka ro. Inspirationen hämtades ofta från förindustriella begravningsplatser och äldre landsortskyrkogårdar. Det ansågs viktigt att den moderna begravningsplatsen skulle präglas av horisontell sammanhållning. Gravvårdar i nytillkomna områden skulle därför helst placeras i enhetliga rader mot en fond i form av en mur eller en rygghäck. Rygghäckarna höll samman den horisontella linjen och skapade enhetlighet, samtidigt som de kunde användas för att dela in begravningsplatsen i harmoniska och lugna rum. I de fall då tillämpning av rygghäckar inte var möjligt rekommenderades liggande hällar. De modernistiska kyrkogårdsidealerna fick starkt genomslag på många begravningsplatser och kyrkogårdar runt om i Sverige.⁷¹

Från och med 1920-talet ökade andelen kvadratiska bredlåga gravstenar på kyrkogårdarna, till stor del tack vare en intensiv kampanj driven av landets arkitekter, trädgårdsmästare och formgivare i hopp om göra kyrkogården till en mer sammanhållen och enhetlig miljö. De enhetliga gravvårdarna från den moderna epoken 1930–1980 har senare kritiserats för att vara enformiga och för att återspegla en påtvingande kollektivism, där samhället försvårade indi-

71 Andréasson, 2012, s. 82–83.

Olika former av bredlåga gravvårdar var mycket vanliga under 1900-talet. Det har förekommit att de bredlåga stenarna innan 1950 hade olika typer av nationalromantiska, historicerande eller klassicerande drag.

viduella uttryck och stöpte människor i samma form.

Eftersom de äldsta allmänna varven på Sätters begravningsplats efter utvidgningen 1908 omvandlats till plats för enskilda gravar behövdes en ny utvidgning knappt trettio år senare. Stadsfullmäktige skänkte ett område för ändamålet 1933, och året därpå hade arkitekten Elis Werner utarbetat ett förslag till utvidgning.⁷² Utvidgningen bestod av två avdelningar som separerades av den så kallade *Gröna gången* i Säterdalen. Området väster om Gröna gången rymde 150 familjegravar och omkring 200 enskilda gravar. Området öster om Gröna gången inrymde 175 familjegravar och omkring 100 enskilda gravar. Där fanns också plats för urnlundar och monumentgravar.⁷³ Utvidgningen invigdes av biskop Billing hösten 1936 i samband med att Sätters församling firade 300 år. Själva ceremonin skedde i rykande snöstorm, och bland de få som vågat sig ut i vädret fanns kyrkofullmäktige, kyrkorådet, personalen samt ett femtiotal församlingsbor.⁷⁴ Arkitektoniskt följde utvidgningen samtidigt modernistiska ideal. I synnerhet området väster om Gröna gången stämde väl överens med stilen, med bredlåga gravvårdar mot rygghäckar som delade in området i mindre rum.

72 ULA.

73 Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 29 september 1936, »Sätters kyrkogårdar genom tiderna«, s. 25–29.

74 Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 6 oktober 1936, »Sätters församlingars 300-årsjubileum. Minnesvård avtäckts på Dalsby gamla kapellplats. Kyrkogårdsinvigning i snöstorm.«, s. 67–71.

Även under efterkrigstiden var de bredlåga stenarna vanliga. Den huvudsakliga utsmyckningen kunde dock bli stenens material, ett spännande bildkonstmotiv eller ett vackert typsnitt.

Kyrkogårdsnämnderna och styrningen

För att genomföra den modernistiska begravningsplatsen krävdes att arkitekter såväl som formgivare fick ett kraftigt ökat inflytande över begravningsplatsernas utformning från och med 1920-talet. Arkitekternas ansvar och makt över begravningsplatsernas utformning förlänades ofta av kyrkans organisation. Allmänheten och stenhuggerierna fick ställa sig under en enhetlig konstnärlig ledning och foga sig i råd och föreskrifter, vilket på flera håll mottogs som förmynderi. Stockholm var en föregångare i sammanhanget och stadens kyrkogårdsnämnd började motarbeta det tidiga 1900-talets »smaklöshet« förhållandevis tidigt. Till en början inventerade och reglerade kyrkogårdsnämnden användningen av stenhuggeriernas färdigtillverkade vårdar. Därefter framtogs godkända gravvårdstyper i material som granit, sandsten, kalksten, trä och smide, som komponerats av arkitekter och konstnärer. Kyrkogårdsnämnden tillhandahöll ritningarna för dessa gravvårdar gratis. Allt för att vända vad som upplevdes som en negativ trend.⁷⁵

Sätters församling fick en kyrkogårdsnämnd 1932. I en artikel i Sätters tidning från 1936 som skrevs med anledning av församlingens 300-årsjubileum och utvidgningen av begravningsplatsen uttrycks missnöje med hur griftegårdarna i Säter har vårdats, men inrättandet av kyrkogårdsnämnden beskrivs som ett led i en strävan mot en bättre kyrkogårdskultur. Artikelförfattaren skriver att nämndens arbete dittills bådar gott för framtiden.⁷⁶

⁷⁵ Andréasson, 2012, s. 82–83.

⁷⁶ Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 29 september 1936, »Sätters kyrkogårdar genom tiderna«, s. 25–29.

Under 1970-talets första halva utvidgades Sätters begravningsplats enligt efterkrigstidens kyrkogårdsideal. Det ändrade gravskick som kommit med att alltfler väljer kremering framför jordbegravning har gjort att utvidgningen inte tagits i anspråk på det sätt som den ursprungligen var tänkt.

Uppreppningens estetik och efterkrigstidens gravstenar

Under 1950- och 1960-talen förändrades samhället i rask takt. Bilismen gjorde sitt definitiva intåg i Sverige – folkhemsbygget och produktionsindustrin gick på högvarv. Avkastningen från rekordårens framgångar skulle omvandla det förut trångbodda bostadsbeståndet till goda bostäder för alla. Men för att kunna genomföra det modernistiska samhället krävdes storskalighet och rationalitet i byggprocessen. Resultatet blev ofta standardiserade och upprepande miljöer i lättskötta material som betecknades som underhållsfria, däribland asfalt, eternit, betong och plåt. Sedan 1950-talet hade storskalighet, rationalitet och enhetlighet även blivit estetiska ideal inom den brutalistiska arkitekturen. Efterkrigstidens arkitekter önskade en avskalad och uppriktig arkitektur där helheten var viktigare än enskilda beståndsdelar.⁷⁷

På de kyrkogårdar som hittills inventerats av Dalarnas museum har det ofta varit tydligt att efterkrigstidens storskaliga och rationella bebyggelsekultur gjort avtryck även på kyrkogårdarna. Flera av de inventerade kyrkogårdarna och begravningsplatserna, och även Sätters begravningsplats, fick helt eller delvis asfalterade gångvägar under efterkrigstiden. I Sätters fall beslutades det 1973, två år efter asfalteringen, att ett borstaggregat behövde köpas in eftersom de nya asfaltgångarna var svårare att hålla rena.⁷⁸ Det har också varit vanligt att gravvårdarna i områden som i sin helhet tillkommit under efterkrigstiden utplacerats på ett särskilt sammanhållet och enhetligt sätt. De bredlåga gravstenar som blev populära under 1900-talets första hälft verkar ha blivit helt do-

77 Söderqvist, 2008, s. 243ff, Björk & Reppen, 2016, s. 292.

78 ULA.

I änden av utvidgningen från 1970-talet placerades under det tidiga 1980-talet begravningsplatsens minneslund.

minerande bland nya gravvårdar i Dalarna under efterkrigstiden. I områden som i sin helhet tillkom mellan 1945 och 1980 är det vanligt att gravvårdarna är placerade på långsträckta, raka rader eller längs en sammanhållande rygghäck. Det är i sammanhanget viktigt att påpeka att även om många av dessa gravvårdar har en likartad storlek och form, så finns också mycket som gör stenarna unika. Liksom det finns en enformighet i storskaligheten finns det en mångfald i huggningstekniker, stensorter från när och fjärran, bildkonstmotiv, speciella typsnitt och inskriptioner.

En utvidgning av Sätters begravningsplats började planeras 1969. Ingenjören Bertil Westling anlätades för att rita utvidgningen, och han föreslog en utvidgning mot norr där topografin och naturliga förutsättningar inspirerade placeringen av ceremoniplats och urngravar. Som markbeläggning föreslogs rött stenmjöl med dalaporfyr och plattor av röd älvdalssten, vilket även skulle användas till murar. Utvidgningen påbörjades 1971 och var i stort sett färdig 1973, men helt färdigställd blev den inte förrän 1975 eftersom den ursprungligen anlätade trädgårdsanläggaren inte kunde förmås att avsluta sitt påbörjade arbete trots flera påminnelser.⁷⁹

I gränsen mellan utvidgningarna från 1970-talet och 1930-talet placerades under 1970-talet ett litet område för urngravar.

Eldbegängelse

I Europa spreds under 1800-talets andra halva idéer om fördelarna med eldbegängelse gentemot kistbegravning. Bakgrunden var främst att hygieniska problem hade uppstått på metropolernas begravningsplatser på grund av den snabba urbanisering som skedde. I syfte att skapa opinion bildades särskilda eldbegängelseföreningar. De första föreningarna kom 1874 och Sveriges första grundades 1882, till en början under namnet *Svenska Likbränningsföreningen* (i dag *Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund*). Eldbegängelseföreningarna ivrade för byggnationen av krematorier, vilket ledde till att Sveriges första försökskrematorium byggdes 1887 i Hagalund. Fram till och med 1930 byggdes bara fem krematorier i Sverige, men sedan ökade takten och hela arton stycken byggdes bara under 1930-talet. Till en början omfamnades idén om eldbegängelse främst av den bildade borgerligheten, men allteftersom Svenska kyrkan från 1930-talet började anamma kremering blev det vanligare även hos övriga delar av befolkningen.⁸⁰ I dag sker omkring 80 % av begravingarna genom kremering.

80 Ekström, 2007.

Gravskick för aska och urnor

I dag förekommer fem särskilda begravningsformer för kremerad aska: kolumbarium, urngravar, minneslund, askgravlund och askgravplats. Förutom dessa så är det även möjligt att begrava en urna på en gravplats som är anpassad för kistor, exempelvis en äldre familjegrav.

- Ett *kolumbarium* är en byggnad eller mur som har nischer för urnor eller kistor. Efter att urnan placerats i nischen stängs den igen med en platta som fungerar som en gravvård.
- *Urnggravar* är gravplatser som är mindre än kistgravplatser men med plats för sex till nio urnor eller askor. Det är vanligt att ha en gravvård till en urngrav.
- *Minneslundar* erbjuder en anonym och gemensam begravning. Där kan askor grävas ned eller strös ut utan att de anhöriga närvarar, och gravvårdar eller namnplaketter får inte förekomma. På minneslundar finns gemensamma smyckningsplatser. Minneslundar i Sverige började förekomma från 1959.
- En *askgravlund* är liksom minneslundan gemensam, men till skillnad från den inte anonym eftersom det där finns en gemensam plats för namnplaketter. Till askgravlundan hör ett gravområde där askor gravsätts, utan gravrätt.
- *Askgravplatser* är inte gemensamma på samma sätt som askgravlundar eller minneslundar, men har till skillnad från urngravar en *begränsad* gravrätt på 25 år. Utseendet och utsmyckningen är bestämd av kyrkogårdsförvaltningen, som även står för skötsel och plantering under tiden för gravrätten. Askgravplatser möjliggör att anhöriga kan vila tillsammans, med namnplaketter som markerar platsen.⁸¹

På senare tid har det allmänna gravskicket mer och mer gått från kistgravar med full gravrätt till olika former av askbegravning, anonym eller ej, med utan lika stark gravrätt. Det går att spekulera i förklaringar till varför, men en som brukar lyftas fram är att befolkningen i dag är mer rörlig än i äldre tider och därför inte lika benägna att vilja ha beständiga gravmonument i hemsocknen som de efterlevande måste underhålla. För att möta dessa behov är det vanligt att kyrkogårdar och begravningsplatser i dag anlägger askgravlundar eller askgravplatser som erbjuder enkla men namngivna gravplatser. I Säter förutspåddes denna utveckling redan 1936 i Sätters tidning. Skribenten hade förhoppningen att utvidgningen av begravningsplatsen från samma år skulle vara den sista som behövdes, eftersom kremering ökade i popularitet (»När eldbegängelseidén [...] helt slagit igenom krymper Guds åker samman.«).⁸²

81 Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, 2017.

82 Dalarnas museums klipparkiv, Sätters tidning 29 september 1936, »Sätters kyrkogårdar genom tiderna«, s. 25–29.

Askgravplatsen på Sätters begravningsplats är anlagd på en del av utvidgningen från 1970-talet. Stenramar av älvdalskvartsit och små enskilda bronsplaketter används för att markera själva askgravarna.

I princip fick skribenten rätt, men utvecklingen tog längre tid än anat och ytterligare en utvidgning av begravningsplatsen hann genomföras. På denna utvidgning har på senare år askgravplatser anlagts, där det ursprungligen var tänkt att kistgravar skulle finnas.

På Sätters begravningsplats finns i dag urngravar, minneslund och askgravplatser. Urngravar nämns i arkivhandlingarna ett flertal gånger under 1960- och 70-talen då det ständigt verkar ha varit brist på tomma sådana, men som konstaterats ovan bör gravsättning av urnor ha förekommit på begravningsplatsen redan tidigare.⁸³

Sätters kyrkogårdsnämnd beslutade 1980 att en minneslund skulle anläggas. Nämnden gjorde sedan studieresor till Kvarnsvedens och Stora Tuna kyrkogårdar för att studera hur saken lösts där. Den nya minneslundens skulle placeras på utvidgningen från 1970-talet, och ambitionen var att göra en enkel, värdig och naturlig minneslund. En häck mot Säterdalen skulle planteras som skydd och två popplar skulle sättas på mittenpartiet av utvidgningen.⁸⁴

83 ULA.

84 Ibid.

PERSONHISTORISKT INTRESSANTA GRAVVÅRDAR

Gravvårdar med personhistoriskt värde utgör viloplats till en för bygden känd, framstående eller tongivande person som många personer från trakten kan relatera till. Det kan till exempel röra sig om personer som bidragit till samhällsutveckling, kulturliv, nationellt kända personer, personer som blivit kända genom tragedier som skakat bygden, personer med koppling till tongivande näringslivsgrenar på platsen eller personer med nära kopplingar till kyrkogårdens framväxt och skötsel. Det är även viktigt att lyfta fram personer som tidigare inte fått plats i historien som barn, framstående kvinnor och minoritetsgrupper. Gravvårdar med personhistoria har mycket högt kulturhistoriskt värde och bevaras på befintlig plats i nuvarande utförande. Gravvårderna som helhet är värdebärande. Namnskriptioner som hänvisar till den personhistoriskt intressanta individen är särskilt viktiga.

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar

<i>Person</i>	<i>Gravn:r</i>	<i>Namn på gravvård</i>	<i>Bilaga / s.</i>
Elga Andersson	YTTE 27–28	Andersson, Sundström	
Mauritz Andersson	Q:U II		
Olle Andersson	M 1	Olle Andersson	
Birger Borgman	U 56		
Erland Dahlgren	v:I 87–89	Dahlgren, Frideborg	
Folke Dalborg	I 43	Dalborg	
Gunnar Dillner	MAUSO I	Dillner	
Lina Hallmodin	F 70	Hallmodin	
Karl Hult	YTTE 22	Hult	
Johan Alfred Lidén	I 27	Lidén	
August Meurell	B 2	Meurell	
Axel Murray	YTTE 50	Murray	
Olov Olsson	N 18	Olsson	
Carl Rundqvist	YTTE 23	Rundqvist	
Gustaf Snygg	N 19	Snygg	
Carl Wilhelm Stojje	YTTE 72	Stojje	
Per Alfred Sätterström	B 3	Sätterström	
Tyra Wadner	YTTE 76A	Tyra Wadner	
Elis Werner	N 21	Werner	
Johan Ulrik Wikman	YTTE 2	A. G. Wikman	

I grav nummer N 19 vilar Gustaf Snygg. Han flyttade till Säter för att bli skötare vid hospitalet och väl där engagerade han sig fackligt. Engagemanget ledde vidare till en plats i stadsfullmäktige, där han hann med att vara vice ordförande och ordförande innan vägen bar vidare mot landstingsfullmäktige. Gustaf Snygg avslutade sin bana som ledamot av riksdagens första kammare, där han satt i flera utredningar om psykiatrisk vård innan han avled på posten 1960. Bildkälla för porträttet till höger: »SK Porträtto85 - porträtt,« Säterns kommun, hämtad 11 december 2019, <https://sk.kulturhotell.se/items/show/2946>.

KÄLLOR

Otryckta källor

Dalarnas museums fotosamling

Dalarnas museums klipparkiv, *Borlänge tidning* 19 oktober 1935, länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson, »Kyrkogårdskultur, kyrkogårdarna i Dalarna lämnar ofta nog mycket övrigt att önska«

Dalarnas museums klipparkiv, *Sätters tidning* 29 september 1936, »Sätters kyrkogårdar genom tiderna«

Dalarnas museums klipparkiv, *Sätters tidning* 6 oktober 1936, »Sätters församlingars 300-årsjubileum. Minnesvård avtäckt på Dalsby gamla kapellplats. Kyrkogårdsinvigning i snöstorm.«

Dalarnas museums klipparkiv, *Södra Dalarnes tidning* 23 december 1924, »Sätters kungsgård«

Jernkontorets bildbank

Landsarkivet i Uppsala (ULA), Sätters kyrkoarkiv, O 1 B: Handlingar angående kyrkogård och gravkapell 1779–1993

Landsarkivet i Uppsala (ULA), Sätters kyrkoarkiv, K V: Övriga nämnders och styrelser protokoll och handlingar

Lantmäteriet, Lantmäterimyndigheternas arkiv och Lantmäteristyrelsens arkiv

Mentalvårdsmuseet, skylt vid sjukhusbegravningsplatsen, läst 13 maj 2019

Petré, Bo, *Dalsby kapell: Kapellgrund och begravningsplats, fornl. 27, Säter sn, Dalarna: Arkeologisk undersökning 1973 för ombyggnad av riksväg 70*, Riksantikvarieämbetet, UV, 1973

Sjungargård, Birger, *Gamla gravkapellet 1904–2004*, informationsbroschyr

Sätters kommunarkivs bildsamling

Digitala källor

Thoweman, Johan, *Bergsbruk.se – Arvet efter den svenska gruvnäringen*, »Bispsberg«, www.bergsbruk.se, läst 26 november 2019

Statistiska centralbyrån, *Folkmängd i städer 1800–1967*, <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/befolkning/befolkningens-sammansattning/befolkningsstatistik/pong/tabell-och-diagram/helarsstatistik-forsamling-landskap-och-stad/folkmangd-i-stader-1800-1967/>, läst 30 oktober 2019

Tryckta källor

Ahlberg, Hakon, *Dalarnas kyrkor i ord och bild*, Kronvall information i samarbete med Västerås stifts information, Falun, 1996

Andréasson, Anna, *Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv*, Movium, Alnarp, 2012

Beckman, Vanna, *Sinnessjukhuset: bilder ur psykiatrins historia*, Norstedt, Stockholm, 1984

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, MOVIMUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniv., Alnarp, 1992

Björk, Cecilia & Reppen, Laila, *Tidstypiskt: arkitekturdetaljer i flerbostadshus 1880–1980*, Svensk byggtjänst, Stockholm, 2016

Borg, Anneli & Torgén, Charlott, *Gravvårdar av gjutjärn*, Bergslagens kontrakt, Västerås stift, Örebro läns museum rapport 2016:3, 2016

Ekström, Sören, *Från pionjär för eldbegängelse till modern branschorganisation*, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund (SKKF), Stockholm, 2007

Harnesk, Paul (red.), *Svenska stadsmonografier – Falun, Säter, Hedemora, Ludvika, Borlänge, Avesta: med omgivningar*, Ringström & Ringström, Uppsala, 1957

Nolin, Catharina, »Kyrkogårdsestetik och ceremonier« i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2006:52 – *Ceremoniella rum*, Uppsala, 2007

Norman, Helena, »Ida Matilda, Sätters hospital och en bortglömd kyrkogård«, *Arbetaren.*, 1995:27, s. 4-5, 1995

Olofsson, Leif, »Säter: från utmarksäng till kommuncentrum«, *Ortnamnsällskapets i Uppsala årskrift.*, 1993, s. [20]-26, 1993

Olsson, Daniels Sven (red.), *Dalarna: Dalarnas hembygdsbok. Årg. 71(2001) Arkitektur i Dalarna*, Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund, Falun, 2001

Roman, Christian Gustafsson & Hallström, Carl-Axel, *Sätters stad och sochn med dess tillhörigheter*, Uppsala, 1921

Schönbäck, Hedvig, *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet*, Stockholmia, Diss. Uppsala : Uppsala universitet, 2008, Stockholm, 2008

Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, *Den framtida krematorieverksamheten*, 2017

Söderqvist, Lisbeth, *Att gestalta välfärd: från idé till byggd miljö*, Formas, Stockholm, 2008

Theorell, Anita, Wästberg, Per & Hammarskiöld, Hans, *Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar*, Max Ström, Stockholm, 2001

Personkällor

Jan-Ove Dahlin, referensgruppsmöte 19 juni 2019

Kurt Fosselius, referensgruppsmöte 19 juni 2019

Fredrik Lind, löpande kontakt, och referensgruppsmöte 19 juni 2019

Postadress

Box 22, 791 21 Falun

Besöksadress

Stigaregatan 2-4, Falun

E-adress

info@dalarnasmuseum.se

Telefon, växel

023-666 55 00